

Fladifogoly magyarok
története.

I. kötet.

169 - 209. oldal

Isola dell' Asinara.

Írta:

Dr. Schatz Robert.

1930.

Szász István vázlata

PARTRASZÁLLÁS ASINARA SZIGETÉN

AZ OLASZ KIRÁLYSÁG TERÜLETÉN

ISOLA DELL'ASINARA

OLASZ-SZERB MEGEGYEZÉS A HADIFOGLYOK ÁTVÉTELÉRŐL

A világháborúban az olaszok hadifogságában synylődött magyar katonák történetét két főszakaszra kellett osztanunk, és pedig: az *Asinara szigetére jutottak* életének ismertetésére és azután azok sorsának leírására, akik az egyesített olasz királyság többi területén éltek végig hadifogságukat.

Miért történt ez így?

Azért, mert az albániai „halálmars“ után az Asinarán partra tett osztrák-magyar hadifoglyok soraiban oly rettenetes pusztulás következett be, hogy sorsuk és a velük kapcsolatos események lényegesen elütnek az olasz szárazföldön létesített hadifoglytáborok életétől. Ez a sziget volt ugyanis 1916 elején az olaszországi „haláltábor“. Ez adja természetes magyarázatát annak, hogy vele külön foglalkozunk, minthogy eseményeit a többiekével sehogy sem foglalhatjuk egy kalap alá.

Az olvasó már tudja, hogy a középponti hatalmak 1915 október havában megindult heves támadása rohamosan szorította vissza a szerbeket országuk belsejébe és súlyos gondokat okozott a szerb kormánynak, amely sejtette, hogy ezúttal végzetes fordulat előtt áll. A fenyegető pusztulásban igyekeztek menteni, amit menthettek. Kimondhatatlan értéket jelentett számukra a hadifoglyok nagy tömege, értékes *zálog* volt kezükben a jövő eshető-

ségeivel szemben. Kezdetben talán délnek akarták foglyaikat Üszkübbe s onnan tovább görög területre szállítani, de a bolgárok sikeres előnyomulása ezt a tervüket meghiusította.

A fogoly tisztek között már *Nis*-ből való elindulásuk után pár nappal híre járt, hogy a szerb és az olasz kormány között *tárgyalások* folynak a szerb foglyok átadása végett. Hivatalos írásokból kitűnik, hogy az olasz Commissione per i prigionieri di guerra elnökének, *Spingardi*-nak 1915 november 8.-án kelt átirata alapján a hadügyminisztérium utasította a cagliarii hadosztályparancsnokságot, hogy a hadifoglyok számára ezer egyenruhát küldjön Asinara szigetére. Ilyesformán bizonyos, hogy a szerb-olasz *megegyezésnek* legkésőbb 1915 november első napjaiban kellett létrejönnie. Ennek értelmében Olaszország megőrzésre és ellátásra átveszi a szerb fogságban lévő összes hadifoglyokat.

Az olaszok terve az volt, mint a római spanyol követ egyik jelentéséből kiderül, hogy — tekintettel a Szerbiában lezajlott járványokra — a foglyokat csoportonként legalább 12 napra vesztégzár alá helyezik, — e célra éppen *Asinara* látszott legalkalmasabbnak — őket ott ez idő alatt új ruhával, felszereléssel látják el s azután elosztják az olasz szárazföld különböző táboraiiban. Ilyenekül egyebek között *Nápoly*, *Bari*, *Siracusa*, *Ancona* voltak kiszemelve. A *Messaggero* 1916 január 4.-i száma jelenti, hogy a szerbiai foglyok számára *Avezzano*-

ban is dolgoznak már egy nagy barakktábor felállításán.

Az átadásra kerülő foglyok számát még a szerbek sem tudták pontosan, különben is, mire az 500 főnyi fogolycsoportok a tengerhez értek, létszámuk jelentékenyen, némelyiké szinte felényire, leapadt. Spingardi körülbelül 30 ezer fogolyra számított. Arra még kevésbé voltak elkészülve az olaszok, hogy milyen állapotban kerülnek a foglyok hozzájuk?

Az átvétel időpontját illetőleg sem voltak kellőképpen tájékozva; az első foglyok megérkezését is körülbelül egy héttel későbbre várták. Azonban a középponti hatalmak lendületes előtörése siettetta a szerbek visszavonulását, akik összes foglyaikat maguk előtt terelték. Albánia mocsaras partvidékein, a *Szkumbi*, *Szemeni* és a *Vojusza* között torlódott össze 1915 december 15.-e után a szerb katonaság, a menekülő polgárság és a hadifogolytömeg, akiknek elszállításával sietni kellett. Így az előre jól kigondolt terv dugába dőlt.

TALÁLKOZÁS AZ OLASZOKKAL

Amíg a foglyok a *Szemeni* partján várakoztak, hogy az olasz kompra kerüljenek (*néha 6—8 napig is*), 2—3 kanál nyers liszt vagy rizs volt a napi eleségük.

A túlsó parton, *Fieri*-ben már olasz fennhatóság alá, rendezett viszonyok közé s embernek való élelemhez jutottak. Naponta kaptak, bár ételtől elszokott gyomrukra való tekintettel nem teljes adagban kenyeret és húst s ezzel az olaszok a foglyok százait mentették meg az éhhaláltól.

A foglyok látványa valósággal megdöbbenetete az olaszokat. Még az osztrák és magyar tisztek csoportja is, mely az elsők között, katonás vezetés alatt és a legénységénél valamivel kevesebb nélkülözés és szenvedés után került szemük elé, részvétre indította őket; kezdetben el sem akarták hinni, hogy ez a lerongyolódott, torzonborz, beesett arcú társaság csupa tiszt. Mikor aztán kérdezősködésükre a tisztek francia és olasz nyelven dióhéjban elmondták az albán út borzalmait, itt is, ott is felhangzott a szánakozó szó: „poveri ufficiali!” (Szegény tisztek!)

A *Vojusza*-n való átkelés után a tiszti csapatot vezető *Zsivkovics Milutin* szerb őrnagy azt akarta, hogy a csapat étlen-szomjan tovább folytassa útját Valonáig. Az olaszok azonban megakadályozták ezt; egy domb oldalán, melyen ciprusfák közepette festői kápolna állott, egy kis olajfaerdőben letáboroztatták és jó makarónilevesszel és papírba burkolt (!) olasz katonai kétszersülttel (*galetta*) megvacsoráztatták őket. Este volt ez a mennyei vacsora, amelyet éjfél felé megismételtek. „Mangiare, mangiare“ (enni, enni) kiáltással hívták a leveseskondérokhoz az

éheseket. A csehek, akik az olasz fennhatóság alatt most már megszűntek dédelgetett kedvencek lenni, félreérthették ezt a hívást, mert egyikük nagy mérgesen megszólalt: „Die verfluchten Italiener! Immer bevorzugen sie die Magyaren.“

A tiszti csapat 1915 december 15.-én este 6 órakor érte el *Valoná*-t és két-három csoportja még aznap hajóra szállt. A főtiszték kabinokba kerültek, a többiek a fedélközre és szokatlan kényelemben, ágyakra (!) telepedve, jóízűen fogyasztották el a hamarosan szétosztott vacsorát: két db katonai kétszersültet, egy db sajtot és 1½ deciliter szicíliai vörösbort. Míg a *Dante Alighieri*-re került csoportok, többnyire magyarok és németek, egész odaadással élvezték a rég nélkülözött ágy kényelmét, odakünn zúgott a vihar és szakadt az eső. Ezért a behajózást felfüggesztették és csak reggel fogtak hozzá újra. Közben pedig a csehek — akikre most rájárt a rúd — egész éjjelen át áztak-fáztak a parton. Mire ők is feljutottak a hajóra, minden jobb hely el volt már foglalva.

A 635 főből álló tiszti csapat után 1360 legénységi állományú foglyot — köztük a hirhedt *cseta*-t is (a szerbek által hivatalosan a tisztek szolgálatára, valójában kikémlelésére kirendelt, többnyire szláv hadifoglyok) — vett fel a hajó, mely azután december 16.-án délután elsőnek indult el Olaszország felé. Utána az *America* gőzös vett fel 1721 legénységi állományú foglyot és követte a *Danté*-t.

A HAJÓ FEDÉLZETÉN

A hajó még a kikötőben vesztegelt, de már mindenki iparkodott, hogy újra rendbehozza magát. Szappan és törülköző — rég nélkülözött fényűzési cikkek! — segítségével végzett rendes mosakodás után terített asztalok mellé kerültek. Szorgos kezek bőven kimért feketekávé és a hajó villamos kemencéiben sült finom zsemlyeformájú cipót tettek eléjük. Mindez arra figyelmeztette őket, hogy a Balkánról visszajutottak Európába! A letúnt napok borzalmaira csak egy-egy tükörbe vetett pillantás emlékeztetett: a foglyok szinte visszariadtak saját ábrázatuktól.

A tisztek is lerongyolódott, lezüllött állapotban kerültek a hajóra, a legénység állapotának jellemzésére azonban nincs megfelelő szó! Mintha csupa sírból kikelt árnyék imbolygott volna a fedélzeten, csont- és bőrtestén lötyögő rongyokkal, amelyeket alig lehet „ruha“ névvel illetni. A sapka ritkaság, cipő — még lyukas állapotban is — szintén; király a koldusok között, akinek szerb bocskor (*opanka*) van a lábán. Legtöbben piszkos rongyokba burkolták sebes vagy fagyott lábukat, vagy meztláb vannak. Akadt olyan is, akit tetőtől talpig egyetlen szál rongyos katonaköpeny takart. Éhség rítt le mind-

egyikük arcáról. Ha ételt láttak, a mohó vágytól majd kiugrott a szemük. Szerencsére a magyar és osztrák orvosok, akik a genfi egyezmény nagyobb dicsőségére szintén egyik fogságból a másikba kerültek, a hajó kórházosztályán délután megtartott rendszeres maródiviziten megállapították, hogy a *Danté*-n sem fertőző, sem más komolyabb beteg nem volt. A legtöbb panasz vagy a szabad ég alatt, esőben, szélben, hóban töltött éjszakákon szerzett csúsz, fagyott láb miatt hangzott el, vagy a nagy kimerültségről, az éhezéstől elgyengült gyomor és bél zavarairól szólt.

Másnap, december 17.-én már a legénységen is látszott, hogy könnyebb a lelkük: érzik, vége a hajszának, az örökös rettegésnek, a koplalásnak. Itt biztos az életük! Megmenekültek! Belepik a hajó minden zugát, a fedélzeten boldogan sütkéreznek a napon és sorra mesélik el tisztjeiknek, akik résztvevő szívvvel elegyednek közéjük, a „halálút“ borzalmait. Soraikból felbukkan dr. Stein Viktor segédorvos-helyettes, aki az utat egy legénységi csapattal együtt járta végig és mint szemtanu, megerősíti és újabbakkal tetézi a szinte hihetetlen rémségekről szóló elbeszéléseket.

Az ebédosztás már úgy folyt le, mint valami kaszárnnyában. Sorra járultak a hadifoglyok a hajókonyha elé, ahol nagy üstökből makarónilevest és gulyáshúst osztottak szét köztük, hozzá 5—5 ember részére egy nagy bádogedény vörösbort. Csak azt sajnálták sokan, hogy a hajóra szálláskor mindenkinek elszedték a kését (de borotváját és botját is — már akinek volt) s így a húst a kanál vagy a villa nyelével kellett feldarabolniuk.

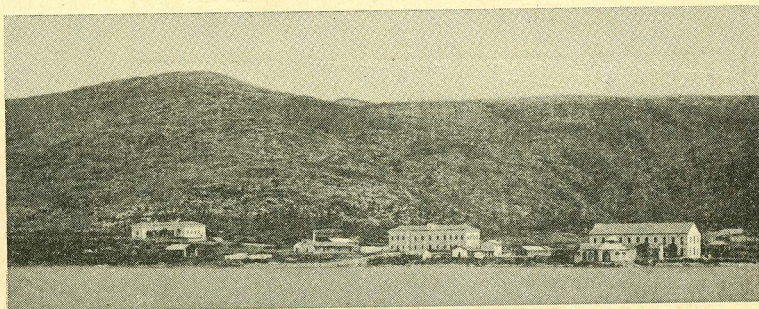
A sötétség beálltával mindenkit leküldtek a hajó belsejébe, melynek összes ablakait sűrűn befüggönyözték, a hajó fedélzetén minden fényt eloltottak. A buvárhajók miatt történtek ezek az óvintézkedések.

TENGERI ÚT, MEGÉRKEZÉS

December 18.-án hajnalban a *Dante*, amely 16.-án az otrantói csatornán haladt végig és 17.-én reggel a messzinai szorosban járt, már elérte Szardínia partjait és a Bonifaccio-szoroson áthajózva, délelőtt 11 óra felé egy elhagyottnak látszó kopár sziget félkör alakú tág öblében horgonyt vetett. Csak a kikötőben álló világítótorony és a távol parton látszó egy nagyobb és három kisebb házcsoport sejtette, hogy itt is van élet. Az olaszoktól megtudták, hogy ez a sziget *Asinara*, útjuk végcélja. Megérkeztek!

Pár órával később az *America* is odaállt a *Dante* mellé. Útja kevésbé volt szerencsés, mert míg a *Dante* összes utasai élve jutottak idáig, az *America*-n tíz fogoly pusztult el, akiket tengerész-szokás szerint hullámsírba temettek.

A többi legénységi szállítmány is nagyjából ugyanazon az úton, de még nagyobb nélkülözések és szenvedések árán, a végsőkig elcsigázva, kiéhezve s legtöbbször betegen ért Valonába. Onnan 16 hajó vitte őket 1916 január 3.-ig gyors egymásutánban, ez időn túl 8—16 napi időközökben, Asinarára. Az utolsó szállítmány 1916 március 8.-án érkezett meg. A 8—13-ik szállítmány már háromszögű sárga csúcslobogóval a hajó árbocán (jele annak, hogy a

ASINARA : VESZTEGZÁR-ÁLLOMÁS

hajón kolerás vagy más fertőző beteg van) kelt át a tengeren. E szerencsétlenek tengeri útja *Dante* Poklához méltó borzalmas jelenetek végeláthatatlan sorozata volt. Mintha ember és természet összefogott volna e szerencsétlenek ellen!

Éhesek, halálosan éhesek valamennyien, szinte gyilkolják egymást az étel-, italosztásnál. Az ételt csak úgy gyúrik magukba, szinte meg sem rágják. Reszkető kézzel szedik össze a lehullott morzsákat, átkutatják a konyhahulladékot némi ételmaradék után, könyörögnek, kérnek, fenyegetőznek, hogy adjanak nekik még! Itt is, ott is — még mielőtt lenyelte volna az utolsó falatot — elvágódik egy-egy ember, akinek hosszú hetek koplalásai alatt ételtől elszkott gyomra nem tudott a kaláccsal megbirkózni. A hajó latrinái állandó ostrom alatt állottak, itt is verekedtek az elsőbbségért. S a szegény nyomorultak, akik a hajó gyomrában mozdulatlanul, üvegesedő szemmel feküdtek vagy kínokban fetrengtek, nyögésükkel, jajgatásukkal, beteg testükből áradó bűzükkel szinte betegek tettek azt a pár embert is, aki még egészséges volt! A nagy kaszás vígan aratott! Az életben maradtak fásultan nézték, mint kerülnek társaik százai a csendes hullámsírba és közömbösen gondoltak rá, hogy a következő órákban talán ők is ily sorsra jutnak.

AZ ÁTKELÉS SZÁMADATAI

Ferrari Giuseppe C.: Relazione del campo di prigionieri colerosi all'isola dell'Asinara nel 1915—1916. című könyvében foglalt összeállítás alapján alábbi táblázatban mutatjuk be a Szerbiától átvett hadifoglyok Asinarára érkezése időpontját, a szállító hajó nevét, a hajóraszallottak létszámát, a tengeri úton, illetve az asinarai kikötőben veszteglés alatt elhúnytak és az élve partrajutottak számát s hogy az érkezők melyik táborba kerültek?

Sorszám	Asinarára érkezés kelte	Hajó neve	Valonában hajóra szállt	Útközben a hajón elhalt	Asinarán partra szállt	Melyik táborba került?
1915						
1	XII. 18	Dante Alighieri	1.995	—	1.995	} Accampamento orientale Campo Perdu és Accamp. occidentale
2	XII. 18	America	1.721	10	1.711	
3	XII. 20	Cordova	1.500	1	1.499	
4	XII. 24	Valparaiso	1.470	2	1.468	Acc ^o . occidentale
5	XII. 27	Duca di Genova	3.141	300	2.841	Fornelli
6	XII. 27	Re Vittorio	3.085	53	3.032	Fornelli
7	XII. 30	Natal (francia)	777	1	776	Fornelli és Campo Perdu
8	XII. 30	Indiana	2.423	34	2.389	Fornelli
1916						
9	I. 1	Dante Alighieri	2.841	1	2.840	Fornelli és Stretti
10	I. 2	Sinaj	1.500	70	1.430	Stretti
11	I. 2	Armenia	764	8	756	Stretti
12	I. 3	Regina Elena	1.020	1	1.019	Stretti
13	I. 18	Jonio	481	27	454	Stretti
14	I. 28	Folkestone (angol)	370	—	370	Stretti
15	II. 13	Folkestone (angol)	257	7	250	Stretti
16	II. 21	Città di Cagliari	326	1	325	Stretti
17	II. 27	Re d'Italia kórházhajó	6	—	6	Stretti?
18	III. 8	Candiano	176	—	178	Stretti
			23.855	516	23.339	

Megjegyzés: Az 1. szállítmányban 635 tiszt is volt. Az Accampamento orientale és occidentale jan. 12.-én Campo Perdu egyesítették a Natalról és Cordováról már előbb oda jutottakkal. A fornelli tábor foglyai 1916 május végéig csoportonként átkerültek Tumbarinóba.

A Valonában hajóra jutottak számát Ferrari és másik két forrásunk is elég egybehangzóan 23 és fél ezernél valamivel többnek mondja (*dr. Rosenzweig*-nél 23.637, *Schmidt* őrnagy jelentésében 23.849, *Ferrari* könyvében 23.855).

A hajókon elpusztultak száma nem állapítható meg pontosan. Ferrari is megjegyzi, hogy az általa közölt számok nem feltétlenül pontosak. Szerinte 516-an, Schmidt szerint 1732-en haltak meg az úton. Schmidt megemlíti, hogy már a kikötőben, de még a hajókon, partraszállás előtt elpusztult még 416 ember. Schmidt adatai fedik *dr. Rosenzweig* jelentését, mely szerint a Valonában hajóraszallott foglyok száma partraszállásig 2148-cal (*Schmidt* 1732 + 416 = 2148) apadt. Így tehát az Asinarán kihajózott foglyok száma 23.339 (*Ferrari*), illetve 21.701 (*Schmidt*).

Hányan lehettek *magyarok* a Valonában hajóraszallt és hányan az Asinarára jutott foglyok között, erről semmiféle számadatunk nincsen. Ferrarinak a járványok megszűnte után összeállított kimutatása (l. 185. old.) a magyar nemzetiség arányszámát a túlélők sorában 14,3%-ban, a Nagy-Magyarországról valóként 67,8%-ban állapítja meg. Minthogy a járványok nem tesznek különbséget ember és ember között s nem ismernek nemzetiséget, és mivel a foglyok ellátása körül sem a hajókon, sem az asinarai táborokban különbség nem volt, feltehető, hogy ezt az arányszámot a hajóra jutottak és a partraszállottak számának megközelítő meghatározására is elfogadhatjuk. E szerint meglehetősen valószínűséggel feltehetjük, hogy a Valonában hajóra jutottak között körülbelül 3412 magyar, illetve összesen körülbelül 16.173 magyarországi honos, az Asinarán partraszállottak között körülbelül 3337 magyar, illetve összesen körülbelül 15.823 magyarországi honos volt.

Hogy megérthessük miért késett a javulás a foglyok Asinarára érkezése után is, miért kellett az olasz hatóságok minden erőfeszítése, orvosaink és az olasz orvosok minden önfeláldozása ellenére még hatezer embernél többnek nyomorultul elpusztulnia, mindenekelőtt a színhellyel, Asinara szigetével kell megismerkednünk.

ASINARA

A *Tyrrheni tengerben*, *Szárédia* (olaszul: *Sardegna*) északnyugati csúcsánál, igénytelen kis sziget fekszik: *Asinara*. Létezéséről, odavezényeltetésük előtt, még az olasz tisztek közül is csak kevesen tudtak. A lexikonok sem említik s még a jobb térképeken is nehezen található meg. 1915 végéig fegyenctelep és a hosszújárátú hajók vesztegzárállomása volt. A tripoliszi háborúban már hadifoglyok is lakták.

A legközelebbi lakott helytől, a Szárdinia északi partján fekvő *Porto Torres*-től (*Sassari* kikötője, tőle vasúton egy óra távolságra) 14 mérföldnyi hajút választja el, míg a sziget fővárosától, *Cagliari*-tól 250 km-nél távolabbra esik.

Asinara legnagyobb hosszúsága — észak-déli irányban — 17 és fél km, legnagyobb szélessége 7 km. Területe körülbelül 50 km².

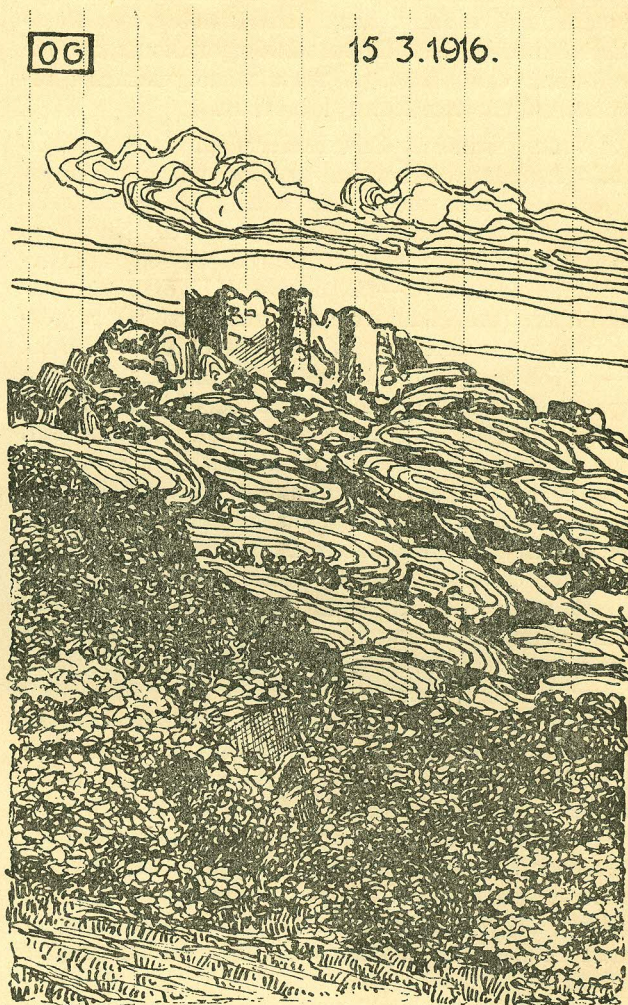
Alakja nagyjából egy elgörbített súlyzóhoz hasonlít, melynek gömbjeit nagyobb hegytömegek, északon a *Scommunica* a sziget legmagasabb (408 m) pontjával, délen a *Maestra Fornelli*, az összekötő részt alacsonyabb dombok, a *Ruda*, *Marcutza* és *Tumbarino* alkotják. Ezeket a magaslatokat kisebb-nagyobb sík területek vagy a tenger mélyebben bevágó öblei választják el egymástól. A középső részt észak felé a *Porto Manno della Reale* (nyugaton) és a *Cala Stagno Lungo* (keleten) öblök között fekvő *Campo Perdu*, a szigetnek aránylag legnagyobb sík területe, délen a *Cala di Scombro di fuori* (nyugaton) és a *Cala di Scombro di dentro* (keleten) öböl határolja. Ez az összekötő rész a keleti oldalon le a *Cala Marcutza* és *Cala Trunca* öblök táján a *Stretti* nevű földszorosossá szűkül, melytől északra a *Rudá-t*, délre a *Marcutzá-t*, a *La Figa* dombot és a *Tumbarino* sziklatömeget találjuk.

Az északi és nyugati part meredek, magasbatörő, a déli és keleti part lejtős. Ennek folytán a letelepülésre alkalmas helyeket mind a déli, illetőleg a keleti parton találjuk. Kikötésre alkalmas hely is csak ezeken a partokon akad, melyeket számtalan kisebb-nagyobb öböl csipkéz.

A sziget Szárdiniával való egykori összefüggésére vall a szárdinai *Punta Falcone* és az asinarai *Punta Salippe* közt le a tengersizoros aránylag sekély (legfeljebb 5 m) mélysége és a benne csaknem parttól-partig elszórt sziklazátónyok nagy tömege. Ezek egyike, az *Isola Piana*, Asinara déli partja előtt, akkora, hogy a középkorban (talán a normannok) őrtornyot építhettek rá, amely most már erősen omladozik, éppúgy mint vele szemben az Asinara legdélibb magaslatán levő, szintén normann korból való vár, s a sziget többi őrtornya is.

A sziget lakott, illetőleg lakható részeit egyetlen, mintegy 40 km hosszú kocsitűti köti össze, amely a sziget egész hosszán végigvonul. Az út a *Scommunicán* lévő *Elighe Mannu* házcsoportnál kezdődik és *Cala d'Olivá*-nál jut el a tengerhez. *Cala d'Olivá* barátságos falucska, kedves ósdi templommal, táviróhivatallal. Székhelye a *Colonia penale* (fegyenctelep) igazgatóságának és 120 fegyencnek ad hajlékot. *Cala d'Olivá* tól egyenes szinten halad az út a tengerparton a vesztegzárállomáshoz (*stazione sanitaria*) tartozó *terzo* (harmadik), *secondo* (második) és *primo* (első) *periodo*-nak nevezett házcsoportok előtt a *Cala Realé*-n elhelyezett főállomás kórházáig (*lazzeretto*). Innen tovább mindig a part mellett haladva *Campo Perdu*-n át eléri *Stretti*-t. Idáig az út elég széles (többnyire 5 m), nagyobb emelkedések nélkül, elég jó karban van, *Strettin* túl azonban szélessége helyenként a 3 m-t sem éri el, felszíne néhol sziklás, egyenetlen, nagyobb emelkedések és lejtők váltakoznak rajta, egyes helyeken csak egyszerű dűlőútnak felel meg. *Stretti*

után a *Marcutza* nyugati oldalára kapaszkodik fel, majd a *Tumbarino* nevű, a fegyenctelephez tartozó, házcsoport érintése után a *Cala di Scombro di dentro*-nál újra leszáll csaknem a tengerig. Azután megint felfelé kúszik, a *Schièna La Figa*-ra s a *Punta Maestra Fornelli* nyergén át lefelé lejt *Fornelli* házcsoportjához, mely szintén

Dr. Gassner O. tollrajza

ASINARA : NORMAN VÁRROM

a fegyenctelephez tartozik, majd onnan leereszkedik egészen a tengerpartig s az *Isola Piana*-val szemben ér véget.

A főállomástól (*Cala Reale*) *Stretti* 4 km, *Tumbarino* 10 km és *Fornelli* 18 km messze van.

A szigeten elszórtan körülbelül 16—18 forrás található, de ezek közül csak mintegy nyolc forrás szolgáltat jóízű, ívársra alkalmas vizet. A források nagyobb része a melegebb időszak beállta al teljesen elapad. A *Scommunicán* levő források oly távol esnek és oly kevés vizet adnak, hogy alig vehetőik számba. Hasonlóképpen a *primo periodo* felett magasan, a hegyoldalon, fakadó *Fontanacce*. Állandó forrás csupán *Fornelli*-ben a ház-

csoport felett és a várhegy nyugati oldalán elterülő völgyben (*Fonte Rosmarino*) található. A kevésbé jóminőségű vizet is beleszámítva, az összes, Fornellin lévő források legjobb esetben percenként tíz liter vizet tudnak szolgáltatni. A sziget többi részein a víz mennyisége még ennél is kevesebb. Ezért úgy Cala d'Oliván, mint Cala Realén is egy-egy 500 m³ ürtartalmú *ciszterna* épült. Ezekbe egy 80 tonna befogadóképességű ciszternahajó, a *Dora*, hozta hetenként egyszer Porto Torresból az ivóvizet. Cala Realén egy második, 200 m³ ürtartalmú ciszterna fogta fel a vesztegzárintézet főépületének tetejéről lecsurgó esővizet.

A vesztegzárintézet Cala Realén épült, a *Rada della Reale* legvédehetőbb helyén, egy kis világítótoronnyal szemben. A száz méternyire a tengerbe nyúló *móló* végén, a ciszternákat rejtő térség tulsó oldalán áll az *igazgatósági főépület* s körülötte van egy-egy konyhas ebédlőépület az I—II., illetve III. osztályú utasok részére (utóbbiban van a postahivatal is), a gőzmosoda, négy fából és bádoglemezből épült barakk 4—4 férőhellyel az I. osztályú utasok számára, távolabb a part mellett a fertőtlenítő- és fürdőépület (20 zuhanynyal), e mögött az egyemeletes szállóépület 300 III. osztályú utas részére, és külön még két fából és bádoglemezből készült pavillon, egyenként 28 II. osztályú utas befogolására. Ilyesformán itt a főállomáson összesen 372 férőhely áll rendelkezésre. A szállóépületek vízvezetékekkel és csatornázással el vannak látva, de a csövek üresek, a nagy vízhiány miatt az egész berendezés használhatatlan. Az említett épületektől nyugat felé mintegy száz méternyire fekszik a 30 ágygal elég jól berendezett kórház (*lazzaletto*), ennek szomszédságában a halottégető kemence (*crematorio*), melynek vasalkatrészei 1915 december havában annyira be voltak rozsdásodva, hogy nem lehetett igénybe venni. Még tovább nyugat felé, magányosan áll a *Casa del Faro*-nak nevezett épület, a világítótorony személyzetének lakásaival. Férőhely szempontjából nem számított sem ez, sem a vesztegzárállomástól északra, mintegy 500 méternyire a hegyek lábánál fekvő *La Reale* házcsoport, mert ebben az állomás alsóbbrendű személyzete lakott.

Az egyes periodok, melyek a vesztegzárállomás szerves részei és a szakaszos elkülönítés céljából készültek, egyenként négy-négy épületből állnak, periodonként 150, összesen tehát 600 férőhellyel. 1915 végén egy részüket fegyencek lakták, egy részük raktár volt, egy részük üresen állott.

Ezeket kívül a tumbarinói fegyenctelepen 30, a fornelli telepen 80 férőhely jöhetett számításba.

Az összes férőhelyeket igénybe véve, legfeljebb 1112 embert lehet a szigeten tető alá juttatni.

A szigetet nyhe éghajlata miatt szemelték volt ki vesztegzárállomásnak. A fegyenctelep orvosa szerint, aki körülbelül húsz éve élt Asinarán, a téli hőmérsék ritkán süllyed + 5°-ig, a nyár hosszú és forró, a tavasz és az őszi igen kellemes, de aránylag rövid. Télen gyakoriak a viharos esők, zivatarok a többi évszakban csak elvétve jelentkeznek. A szél csaknem állandóan fúj nyugatról, tavasszal és ősszel gyakran orkánszerű jelleget is ölt,

talán csak nyáron érezhető kevésbé. Ennek a széljárásnak tulajdonítják, hogy a szigeten 3 méternél magasabb fát (főként olajfát) nem látni. Három méter magasságig a fatörzs függőlegesen felfelé nő, akkor hirtelen nyugatkeleti irányban (a szél irányában) vízszintesre hajlik s úgy nő tovább. Ilymódon a fák alakja a lezfantasztikusabb képet mutatja, mintha egy óriási fésű fésülte volna vízszintesre koronájukat. A szigeten hosszabb ideig élt hadifoglyok tapasztalásai szerint úgy az 1915/16., mint az 1916/17-i tél az említettél hűvösebb és talán zivatárosabb is volt. 1916/17 telén három nap egymásután hó is esett. A szelek hevességét ismételve tapasztalhatták. Strettiben akárhányszor egész éjjelen át négyen is fogták a sátor rúdját, hogy el ne ragadja a vihar a fejük fölül. A legjobban felállított és megerősített „Sarzotto“ és „Roma“ nevű nagy sátrak nem egyszer dőltek össze a szél erejétől. Főleg az 1916. év elején volt sokakra végzetes a szélvihar, amely meakasztotta a szállítóhajók közlekedését is. Január 10.-e táján a „mare cattivo“ (viharos tenger) miatt 70.000 adag kenyér rekedt Porto Torres kikötőjében, míg az asinarai hadifoglyok kenyéradagját felére kellett csökkenteni. Február 18.-ától 21.-éig pedig a vízfogyasztást kellett korlátozni, — pedig akkor már, számítva az ilyen eshetőségekre, minden táborban hordók, ciszternák is voltak tartalékvízzel — mert a szokatlanul heves orkán tombolása miatt hat napig nem közlekedhettek a ciszternahajók!

Jellegzetes volt a nagy különbség az éjjeli és nappali hőmérsék között, valamint a csaknem mindennap és szinte állandóan fújó északi szél, mely nálunk nem észlelt hevességgel jelentkezett és a csípős hideggel, máskor a szokatlan mennyiségben lezúduló esővel együtt, az éjjeli pihenést néha egészen meghiusította.

A szigeten, nagyfokú elszigeteltsége miatt, a szárazföldi állatvilágnak csak kevés faja van képviselve. Nagyobb emlősállat csak két fajta volt a szigeten, mind a kettő valószínűleg a régi polgári lakosság ittrekedt háziállatainak elvadult ivadéka: több 6—8 tagú *vadkecske*-család a sziklásabb hegyvidéken és valami 3—400 *vadszamar*, amely szintén a sziget nehezebben hozzáférhető helyein élt kisebb csapatokban. Ez a fehérszörű, kékszemű állat Asinara különlegessége és *egyedüli kiviteli cikke*. Időnként sikerül, főleg a fiatalok közül, néhányat elfogni s ezeket megszelidítik vagy eladják. A fegyenctelepnek is volt egy helyes szamar-hármasfogata, mellyel a telep fuvarait végezték. Elvéve egy-egy *nyúl* is került szem elé. Később, mikor mindenféle különböző raktárak létesültek, nagy számban jelentek meg az *egerek* és *patkányok*. Madár alig volt a szigeten. Énekes madárnak, veré nek semmi nyoma. A szárazon néhány *fogoly* és pár *héja*, a tenger mellett *sirályok* és egy nagyobb *fecske*-fajta röpködött. *Pápaszemes szalamandert*, *gyíkokat*, *vízi* és *szárazföldi siklókat* többször láttak. A szárazföldi siklók előszeretettel húzódtak meg a sátrak talapzatául emelt kőfalak üregeiben és mivel az egereket szorgalmasan pusztították, szívesen látott lakótársakká váltak. Legtöbbször becsülték a foglyok az itt bőven élő és könnyen fogható *görög teknősbékát*,

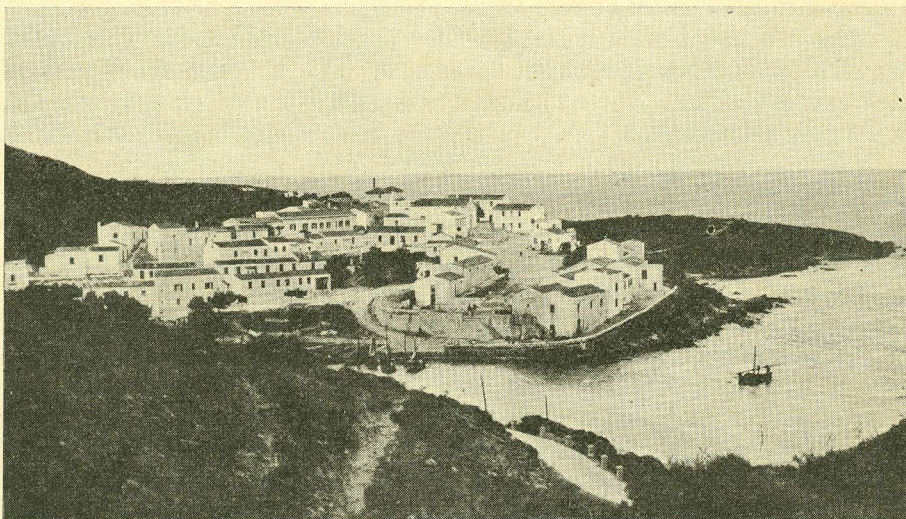
melyből ínycncnek való levest főztek, páncélját pedig bugarja-formájú hangszer készítésénél hangzószelekre használják fel. Nem kis ijedelmet szerzett az első *skorpió*, amely tűzrakás alkalmával a szokatlan melege előbújt a tűzre dobott fa kérge alól, veszélyesebb találkozás vele nem esett. Több kellemetlenséget okoztak a mindenféle színű és nagyságú *legyek* miriádjai, amelyek a melegebb időkben teljesen belepték a sátrak belső falait. Keveset használt, hogy olasz mintára a vadon tenyésző örvénygyökér ágait a sátrakban felakasztották. A legyek hozzátapadtak a ragacsos levelekhez, mint itthon a légyapírhoz, de ha egy elhullott, száz jött helyébe. A sziget túlnyomóan száraz éghajlata folytán kevés baj volt a *szúnyog*-okkal, s ami a legfontosabb, a maláriaterjesztő fajtának nyoma sem volt. Különösképpen lepke, bogár, hangya mintha nem is lett volna a szigeten.

A tenger állatvilágát megismerni nem sok alkalmuk volt a foglyoknak, de amit láttak belőle, annál inkább felkeltette érdeklődésüket. Néha elbukfencezett a sziget előtt egy-egy *delfin*-raj; fürdéskor egyik is, másik is ijedten kapta fel a lábát a *villamos rája* érintése után, érzékenyebb bőrűek csaláncsípéshez hasonló bőrkiütést kaptak, ha véletlenül hozzáértek egy-egy kocsonyátestű *meduzá*-hoz. Gyakorlottesvillek úszóknak 3—4 m mélybe lebukva gyakran sikerült a sonkanagyságú és alakú ú. n. *sonkakagyló* egy-egy szép példányát felhozniok. Nem egyszer fogtak *polip*-ot is, és hiába meresztette rájuk ocsmány szemét, hiába nyúlt feléjük nyolc ijesztő karjával, megfőzték olasz szakácskönyv szerint, de lévén törlogumihoz felette hasonló étel, ott is hagyták. Arra is kevesen fanyalodtak, hogy a *tengeri sün*-t nyersen kanalazzák, mint azt az olaszoktól nem egyszer látták. Nagyobb keletje volt mindenféle, többnyire kisebb, horoggal fogott tengeri *hal*-nak. Éjjelre kitett fenékhoroggal ismételtén fogtak *ángolná*-kat, kitűnő ízű *muréná*-kat. Egyes, csendesebb partvidékeken apró *kagyló*-k száz meg száz különböző faja hevert tarkítva élénkpiros nemes *korallágak* töredékeivel. Csak hírét hallották a tengerek rémének, a *cápá*-nak, amely a Torre Trabucato mellett lévő vágóhíd előtt élte világát, miért is azon a partrészen tilos volt a fürdés.

A szigetnek földjét tavasszal virágdíszes, hímes szőnyeg borítja. Az egyre erősebben tűző nap heve azonban hamarosan barnára pörköli a színes virágokat, csak az egymásbafonódó, néhol átjárhatatlan sűrűséget alkotó, örökzöld, gyantás bokrok tudják a nyár szárazságát eltűnni. Ezek a gyakran szúrós tüskékkel ellátott bokrok érintetlen vadságukban gyönyörrel tölthetik el egy vér-

beli botanikus szívét. Igazi „fa“ a szigeten alig található, csak egyes védettebb helyeken nő meg az olajfa vagy a fenyő. Amennyire hasznára voltak ezek a gyanús, így nagyon jól égő bokrok különösen az első hideg éjjeleken a didergő embereknek, annyira akadályozói — a talajból kiálló sziklák s elszórt kövek mellett — a rendes táborütésnek.

Asinarának 1884-ig polgári lakossága volt. Midőn elhatározták, hogy Asinarán vesztegzárállomást létesítenek, a lakosságot átköltöztették Porto Torres mellé, *Stintino*-ba. A vesztegzárállomást 1885-ben építették fel s azóta a sziget lakossága csupán az intézet és a

Brock O. gyűjteményéből.

ASINARA : CALA D'OLIVA

fegyenctelep személyzetéből és azok családtagjaiból (összesen mintegy százhusz lélek), továbbá körülbelül 300 fegyencből állt.

A művelhető föld kevés volta miatt Asinarán csak kis helyen termelnek búzát, paradicsomot, főzeléket, szőlőt; így a termelés a sziget rendes lakosságának szükségletét sem tudja fedezni. Az egyedüli gyümölcs, amely megterem, a „Fichi d'India“, a tenyéralakú, lapos tagokból álló ú. n. *fügekaktusz* tojásnagyságú, elég jóízű termése, melyet csak keztyűs kézzel lehet meghámozni. A mezőgazdasági munkát a fegyencek végzik. Kaszálható rét nagyon kevés van a szigeten, úgyhogy az állattartás is nagy nehézségekbe ütközik. A lakosság hússzükségletének fedezésére hetente 1—2 marhát szoktak vágni. Többre nem is volt szükség, mert ha hajó került ide vesztegzár alá, annak utasait a hajó raktáraiból élelmezték.

Asinara a külvilággal, azaz csak Szárdiniával, egy vitorlás bárka útján érintkezett, mely a postát is szállította és kedvező tengervíznyomok esetén egyik napon oda, másik napon vissza tette meg az utat Cala Reale és Porto Torres között. Cala d'Olivát a ciszterna-hajón kívül csak elvéve érintette egy-egy vitorlás bárka.

OLASZ ELŐKÉSZÜLETEK A SZIGETEN

Az első fogolyszállítmány érkezését csak pár nappal előzte meg az az értesítés, melyből Asinarán megtudták, hogy a szerbiai hadifoglyok — ekkor még 5—6000 főről beszéltek — oda kerülnek. 1915 december 15.-én elsőnek egy csapat carabinieri érkezett meg, egy kapitány vezetése alatt, hogy a szükséges előkészületeket megtegyék. Ugyanezen a napon rendeltek ki Porto Torresba egy hadnagyot az Asinarára szánt felszerelési, élelmi stb. cikkeknek átvételére és továbbítására. December 16.-án foglalta el hivatalát a belügyminiszter által kiküldött egészségügyi felügyelő, Druetti polgári orvos, kivel együtt két kartársa is jött és Paulis nyugalmazott ezredes, mint Asinara parancsnoka.

A belügyminisztérium és a hadügyminisztérium között megállapodás jött létre, melynek értelmében a belügyminisztérium a tisztek elhelyezésére rendelkezésre bocsátja a vesztegzárállomás jóformán összes épületeit, a konyhákat, fürdő- és fertőtlenítő felszerelését, a fertőtlenítéshez, élősdiirtáshoz való szereket; a hadügyminisztérium adja a sátrakat és a szalmát a fogoly legénység elhelyezésére, vállalja az olasz katonaság és a hadifoglyok élelmezését, kirendeli a szükséges ciszternahajókat, szállítja a fogoly legénység részére szükséges összes ruházati cikkeket, a polgári egészségügyi személyzet támogatására pedig katonai személyzetet rendel ki.

Hogy milyen előrelátó és nagyarányú segélyakció készült, kitűnik a hadügyminiszter 1915 november 17.-én kelt rendeletéből is, melynek alapján Firenze, Róma, Milánó, Alessandria, Genova, Livorno és Nápoly katonai raktáraiból 19.000 ember részére kellett egy-egy sapkát, zubbonyt, mellényt, nadrágot, köpenyt és gyapjúinget, 2—2 inget, nyakkendőt, kapcát és zsebkendőt, 23 ezer pár nyári cipőt, 14 ezer sátrat, 120 ezer doboz húskonzervet, 120 ezer adag katonai kétszersültet, 2000 mázsa szalmát stb. Livornóba, illetve Civitavecchiába szállítani olymódon, hogy az onnan december 24.-én, azaz hogy minél hamarabb, Asinarára szállíttassék. Ez az intézkedés is arra mutat, hogy legalább is egy héttel későbbre várták már az első foglyok érkezését.

Még nagyobb baj volt az, amint Ferrari könyvében olvashatjuk, hogy olyan elgondolás alapján intézkedtek, hogy a foglyok 4—5000 főnyi csoportokban érkeznek, majd legfeljebb 15 napos vesztegzár után átadják helyüket a következő csoportnak, s így az egész akció lebonyolítása mindössze három hónapig tart. Ezzel szemben a foglyok váratlanul érkeztek, mondhatnók, előzőnlőtték Asinarát, ahol úgyszólván semmi szükséglet sem volt fellelhető,

minek folytán egy nagy szervezetet kellett a semmi-ből előteremtteni, ami nem csekély és nem kevés nehézséggel járt.

SZÁLLÍTÁSI ÉS ÉLELMEZÉSI NEHÉZSÉGEK

A főnehézséget a rendelkezésre álló szállítási eszközöknek csaknem teljes hiánya okozta. Az első napokban a *Dora* és *Brembo* ciszternahajógőzösnek kellett lebonyolítania a forgalmat. Ezek a magukban véve is apró gőzösök, melyek 80—100 tonna víz szállítására voltak berendezve, csak fedélzetükre vehettek fel némi terhet, egyszerre legfeljebb tíz-tíz mázsa súlyban, azt is csak akkor, ha a tenger elég csendes volt. A *Brembo* 1916 január 15.-i egész rakománya például 60 zsák csőtészta, 29 zsák só és 10 zsák liszt volt. Az 1915 december 19.-én kirendelt *Terranova* ezeknél már jóval nagyobb tonnatartalmú, de oly mélyjáratú gőzös volt, hogy ki- és berakodása 2—2 napig is eltartott, mert a sekélyebb vizű porto-torresi és asinarai kikötőkben nem állhatott oda a mólóhoz, hanem csak pontonok igénybevételével lehetett ki-berakodnia.

A téli időjárás is gyakran hátráltatta, sőt megakadályozta a biztos, mindennapi közlekedést Asinara és Szardínia közt. Még a *Terranova* sem volt képes egy útjával elszállítani a Porto Torresba 2—3 napi távolléte alatt befutott holmikat, mert kizárólag személyszállításra lévén építve, legfeljebb 45 tonna rakományt vehetett fel, míg ez idő alatt Porto Torresba 60—80 tonna áru érkezett. Ezért 1916 január 3.-ától a 200 tonna befogadóképességű *Etna* gőzöst is szolgálatba állították, de ez is mélyjáratú lévén, éppoly nehezen rakodott, mint a *Terranova*. E gőzösökön kívül a kisebb gőzösök egész sorát vették igénybe. A szállítóhajók egyike, a *Costa Azzurra* 1916 február 1.-én a porto-torresi kikötő elhagyása után kigyulladt. Ezért a külső kikötőben el kellett sülyeszteni, miközben kenyérből, *gyógyszerekből*, takarmányból stb. álló rakománya a tengerbe veszett. Vontatógőzösök alkalmazását a gyakran viharos tenger akadályozta. Így 1916 január 9., 10. és 13.-án a „*mare cattivo*“ folytán a gőzösök nem tudtak elindulni; 1915 december 14—18.-ig Porto Torresba közel 100 mázsa áru futott be, amelyből Asinarára ezidő alatt elszállíthattak — 10 mázsát! Ezeket a nehézségeket csak márciusban lehetett a *Lazio* és *Campidoglio* gőzösök igénybevételével végleg kiküszöbölni.

A szárazföldön a szállítás körül újabb nehézségek merültek fel. Az *egyetlen*, nem mindenütt megfelelő út, az egyes telepeknek egymástól és a főállomástól való olykor tetemes távolsága indokolttá tették volna

ezen vízi úton való megközelítését. Megfelelő kikötőhelyek híján azonban csak kisebb bárkák, vontatott hajók jöhettek számba; ezeket csendes időben igénybe is vették. Az élelmiszerek és a víz állandó szállítása kezdetben a fegyenctelep néhány ökörfogatóján történt az egyes táborokba. Az útnak megjavításával, kocsiknak, igavonó állatoknak (ló, öszvér, ökör), mállás állatoknak s végül három, utóbb még négy teherautónak beszerzésével végre sikerült, bár lassan és szintén sok akadály leküzdése után rendet teremteni. Az állatok takarmányát Szárdiniáról s az olasz szárazföldről kellett beszerezni.

Az élelmiszerral való ellátás az első hetekben szintén sok nehézségbe ütközött. A fegyenctelep csak annyi kenyert tudott szállítani, amennyi az olasz katonák szükségletét éppen hogy fedezte. A foglyok kenyerét *magánkereskedelem* útján Porto Torresból, Sassariból, sőt Cagliariból is (kb. 300 km. távolság) kellett hozatni a fentebb leírt nehéz szállítási viszonyok közt. Ezért a kenyér olykor már élvezhetetlen állapotban ért a szigetre. Ezekben a nehézségeken nagyban könnyített a cagliarii katonai kenyérgyár igénybevétele, s végkép megszüntette a sziget több helyén felépített sütőkemencék üzembehelyezése. A többi élelmiszer túlnyomórészt Szárdiniából került Asinarára. A szállítási nehézségeket nagyon megérezték a különböző táborokban mulhatlanul szükségessé vált és meg is kezdett építkezések is (ciszternák, raktárak, konyhák, kórház- és lakóépületek stb.), melyek befejezése ez okból olykor lényegesen elhúzódott.

Mindezek az itt csak hézagosan vázolt nehéz viszonyok súlyos hatással voltak a foglyok életére. Mégis el kell ismernünk, hogy az olaszok, élükön *Marini* tábornokkal, a római hadtestparancsnokkal és *Ferrari* tábornokkal, Asinara parancsnokával, nagy és nemes munkát végeztek, mikor ezeket az akadályokat minden erejük megfeszítésével leküzdötték és a már halálraszánt szerencsétleneknek ezreit adták vissza az életnek.

A TISZTEK VESZTEGZÁRJA

1915 december 18.-án a Dante Alighieri fedélzetén 635 hadifogoly tiszt ért Asinara kikötőjébe. December 20.-áig tartott a tisztek kihajózása. A tengeri út, a háromnapos nyugodt élet és jó élelmezés a hajón máris kezdte eltüntetni arcukról az albán út viszontagságainak nyomait. Mivel a szigeten csak a vesztegzár idejét töltötték, ottani tartózkodásukról csak röviden emlékezünk meg. Kisebbségi csoportokban kerültek a partra, s elsősorban is a fürdő- és fertőtlenítő intézet előcsarnokában fegyencek borotvája és ollója alá. Huszasával haladtak át azután a zuha-

nyok alatt, miközben holmijuk is átesett a fertőtlenítésen, ami nem mindennek vált előnyére. Elszállásolásukra már minden elő volt készítve: vaságyak szalmazsákkal, lepedővel, takaróval a II. és III. osztályú utasszállók tág termeiben. A törzstiszteket a primo periodo házaiban kisebb szobákban néhányadmagukkal helyezték el.

Az Asinarára ért tisztek közt 1 ezredes, 1 alvezredes, 5 őrnagy, 34 százados, 45 főhadnagy, 340 hadnagy, 114 zászlós és 95 kadét volt. Számukban benne foglaltatott az a 22 orvos, 4 táborigazgató, 3 gyógyszerész és 1 állatorvos is, akiket a genfi egyezmény rendelkezései ellenére mostanig a szerbek, mostantól pedig az olaszok is hadifoglyokként visszatartottak. Nemzetiség szerint a magyarok voltak köztük legtöbben (184 fő = 28,3%) s csak az osztrákok (159 fő) és a csehek (150 fő) közelítették meg számukat.

Napjaik a szigeten egyhangúan teltek. Reggel este forró víz állott a konyhán rendelkezésükre és akinek volt, megfőzhetette benne teáját. Hét órakor feketekávé-, 9-kor kenyér-, 11-kor ebédosztás, délután 5 után vacsora, — ezek voltak a napirend főbb pontjai. A kenyeret, sajtot, húst, tüzelőanyagot a fegyencteleptől vették át, a szigetre irányított cikkekből mindössze tíz mázsa rizs ért még előtük ide. Így december 21.-én felállított saját konyhájuk sem tudta az étrendet — délben hús makarónival vagy rizzsel, este rizs vagy makaróni hússal — változatosabbá tenni. Ami kevés pénz egyiknél-másiknál még akadt, s amelyet hivatalosan 10 koronánként 8 lírára lehetett beváltatni, azzal sem tudták élelmezésüket megjavítani, mert a sziget szegényes kintinjában csak gyufa, cigaretta, sajt és bor (literje 3 l. 40 c.) volt kapható. A később jelentkező konkurrens kintinos tartott ugyan (avas) szalonnát, narancsot (darabja 20 c.) és szalámit (kilója 10 líra), de az árak magassága miatt ő sem csinált nagy forgalmat.

Őrizetnek nyoma alig volt. A néhány szál carabinieri akkor sem szólt semmit, ha néha kissé távolabbra sétáltak a tisztek szállásuktól — hiszen innen aligha szökhetik meg valaki! De a legtöbbszörnek még lábában volt az idáig megtett sokszáz kilométer s szívesebben üldögéltek és nézték a tengert vagy a partraszálló fogolylegénységet, melyet új ruhával, cipővel, fehérneművel láttak el és sátrak alatt közeliükben helyeztek el az olaszok. A kicsiny ú. n. Buciantini-sátrak egész tömege, szalmával az alján, és néhány nagy, cirkuszsátornak is beillő „tenda Roma“, gyékénnyel a földön, volt a fogoly legénység szállása.

A parancsnokság engedélye alapján Edelmann Lipót ezredes, a tisztek rangban legidősebbje, december 21.-én sürgönnyt indított az Osztrák-

magyar Vöröskereszt-Egylethez, tudatva a hadifogoly tisztek, zászlósok, hadapródok és a legénység egy részének szerencsés ideérkezését. Mennyi könnyet száríthatott fel ez az első híradás az otthoniak szemén, akik, hónapok óta hír nélkül, reszkető aggodalommal olvastak minden sort az otthoni újságokban, mely az albániai út borzalmairól szólt!

December 21.-én a rég nélkülözött névsorolvasás után elbúcsúzott tőlük eddigi élet-halál uruk, Zsivkovics szerb őrnagy, azután rövid orvosi szemle következett. Szerencsére jóformán senkinek semmi baja! A karácsonyestét Jehardt Antal dr. tábori lelkész megható beszédével csöndben ünnepelték.

A zászlósokat és kadétoakat már december 22.-én elkülönítették a tisztektől, mert a fogoly olasz tisztjelöltek sem részesültek nálunk tisztí bánásmódban. A december 25.-én megtörtént fizetés alkalmával ugyanebből az okból a zászlósok és kadétoak nem kaptak semmit. A főtisztekeknek egy napra 6, a többieknek 4 lírát fizettek ki az olaszok, levonva ebből az élelmezés napi 1 líra 70 centesimo költségét. Viszont a zászlósokat, kadétoakat éppúgy élelmezték és éppúgy ellátták új fehérneművel, ruhával, cipővel, mint a legénységet. A tisztek is felfrissíthették ruhátarukat kincstári áron. Így egy ingért vagy alsónadrágért 2 l. 20 c., zsebkendőért 30 c., rendes cipőért 12 l. 40 c., nyári cipőért 7 l. 60 c.-t kellett fizetniök. Hamar el is kelt az egész készlet, még kevés is volt. Az egyhangú nyugodt életet csak 29.-én zavarták meg kósza hírek, hogy a tisztek hamarosan máshová kerülnek. Megindultak a találgatások, francia vagy olasz földre jutnak-e?

Nagyobb megdöbbenést keltett az a hír, hogy az utánuk érkezett s most a kikötőben veszteglő hajókon kolera ütött ki a fogoly legénység között. Bizonyossággá vált a híresztelés, midőn december 30.-án a hadifogoly orvosok közül huszat egy kis hajón nagy sebbel-lobbal elszállítottak, állítólag a sziget egy másik pontjára. Nemsokára a szigeten tartózkodó római hadtestparancsnok, *Marini* tábornok, a főtiszteket magához hívatta s tudatta velük, hogy csakugyan itt a kolera s hogy a csapattisztek közül húszegynéhányat kijelöl a kolerás tábor fegyelmezésénél és rendezésénél való segédkezésre.

A vesztegzárállomáson az orvosok közül csak egy dalmát származású segédorvos és egy cseh ezredorvos, a volt szerb parancsnok udvari orvosa, maradtak vissza, ezek később a tisztekekkel együtt az olasz szárazföldre kerültek.

A vesztegzár befejeztével kisebb-nagyobb csoportokban vitték el a tiszteket Asinaráról: az első csoport december 30.-án, az utolsó február 4.-én távozott. Új táborhelyeik közül Muro Lucanóba kerültek 202-en, Città Ducaléba 150-en (köztük sok magyar), Portoferraióba 160-an főleg osztrákok),

Monte Narbába 100-an, Sassariba két pap. A portoferraiói csoport félév multán visszakerült Asinarára egy félév tartamára, majd Nocera (Umbria) fogadta be őket.

AZ ELSŐ LEGÉNYSÉGI TÁBOROK ÉS AZ ELSŐ KOLERAESETEK

Az Asinarára jutott hadifogoly legénységet a sziget különböző, egymástól távollevő pontjain szállásolták el. Az egyes táborok keletkezésük sorrendjében a következők: a) *Cala Reale* mellett az *Accampamento occidentale* (nyugati tábor) és *Accampamento orientale* (keleti tábor), b) *Fornelli*, c) *Campo Perdu*, d) *Stretti*, e) *Tumbarino*, f) *Campo sopra la Casa del Faro* (fárói tábor). Mielőtt az egyes táborok életével behatóbban foglalkoznánk, szükséges, hogy az összes táborokra kiható jelentőségű eseményekkel, melyek a kolerajárvány tartama alatt 1915 december végétől 1916 március közepéig játszódtak le, röviden megismerkedjünk.

A fogoly tisztek partraszállása és elhelyezkedése után a velük érkezett hadifogoly legénység nem került mindjárt partra. Három hajó, a *Dante Alighieri*, *America* és *Cordova* napokon át vesztegelt a kikötőben, míg szállítmányát partratehette, mert a legénység elhelyezéséhez szükséges sátrak, szalma stb. és az élelmiszerek még nem érkeztek meg. A *Cordova*-n útközben egy fogoly meghalt, a többiek éppúgy, mint a két másik hajón levők, két vérhasbeteg kivételével, elég jó egészségi állapotban voltak, kiéhezetségüket és elcsigázottságukat nem számítva. Fertőtlenítő eszközök sem állottak kellő mennyiségben rendelkezésre, ezért a legénység általános tisztálkodását (hajnyírás, borotválás, fürdetés) a hajókon kezdték meg.

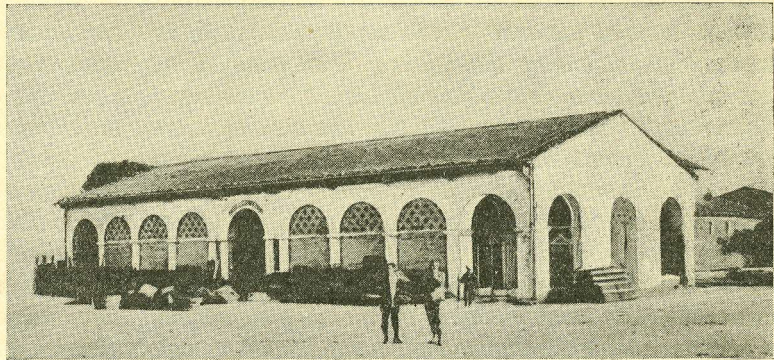
December 20.-án érkezett meg a *Terranova* szállítóhajó, annyi anyaggal, hogy a primo periodo mellett az első sátrakat felállíthatták, amivel megvetették az *Accampamento orientale* alapját. Olasz részről ekkor nem egészen 300 főnyi katonaság (népfölkelők, csendőrök, műszaki, egészségügyi és segédcsapatok) volt a szigeten. Porto Torresba kezdte ontani a vasút a hadügyminiszter már ismertetett rendelete alapján érkezett sokféle holmit, melynek elhelyezésére azonban ott nem volt megfelelő hely, míg Asinarára a gyatra közlekedés folytán csak apránként tudták áthozni. Az első táborba december 22.-én vonult be ezer fogoly, akiket azonnal új galambszürke egyenruhába öltöztettek, szintén galambszürke rószanélküli sapkával, új cipővel és új fehérneművel láttak el. A *Dante* kiürítése december 23.-án befejeződött, de az *America* foglyait ugyancsak, a szalma és a sátrak hiánya miatt, csak 24.-én kezdték

partra tenni. Mivel újabb anyagszállítvány csak 25.-én érkezett, a kihajózás 27.-ig elhúzódott.

Közben felállították szintén Cala Reale mellett az *Accampamento occidentale* sátrait is és ide a *Cordova* és a közben megérkezett *Valparaiso* foglyait telepítették. Ezekben a napokban a viharos tenger nagyban gátolta a portotorresi hajójáratok útjait. December 27.-én futott be a *Duca di Genova* 3141 és a *Re Vittorio* 3085 fogollyal fedélzetén, az utóbbi hajón már ekkor észleltek néhány gyanús gyomorbélhurutesetet. A *Duca di Genova* fedélzetén igen komoly volt a helyzet: útközben közel 300 fogoly halt meg gyomorbélhurut tünetei közben, az életbenmaradtak közül pedig vagy 500 komolyan beteg volt. Ezek részére elkülönítő táborot kellett létesíteni s ennek helyéül *Fornelli*-t jelölték ki, ahol néhány forrás is van és melynek a fegyenclephez tartozó házikóiban az őrség és a szolgálati helyiségek is helyet találhattak. Ügylát-szik Valonából érkező riasztó hírek alapján, a Commissione per i prigionieri di guerra december 27.-i sürgönye sietteti a tiszték eltávolítását a szigetről, a szállítványokat és a fogolyszállítóhajók visszaindítását. A foglyokkal esetleg ottevő osztrák-magyar orvosok és egy bizonyos számú fogoly tiszt a szigeten maradnak, a legénység tervbevett eltávolítását felfüggesztik.

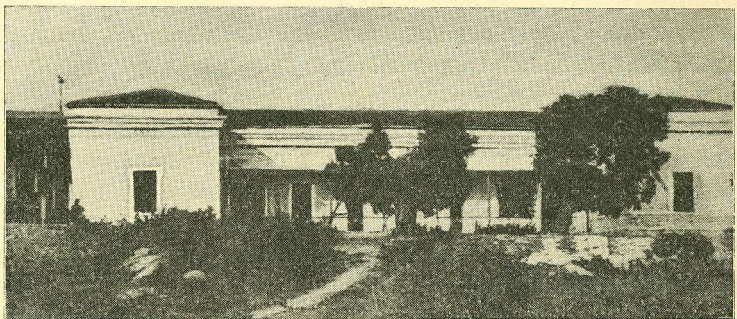
Cala Reale két táborában néhány könnyű vérhas- eset leszámításával jó egészségi viszonyok uralkodtak. A megejtett bakteriológiai vizsgálatok kiderít- tették, hogy a *Duca* és a *Re Vittorio* betegek közt kolerások vannak. E hajók fedélzetén sorra haltak az emberek. Mivel a szigeten a halottak eltemetéséhez nem voltak eszközök, ásók stb., ezek a gőzösök ismételten kifutot- tak a nyílt tengerre s itt a hullákat a tengerbe bocsátották fertőzött holmi- jaikkal (matracok stb.) együtt. A matra- cok a következő napokban Asinarán a vesztégzárallomás közelében sodródtak a partra, s egyideig a partraszállott fogoly legénység átöltöztetésekor ide dobott használhatatlan ruhákkal együtt megfer- tőtzték a levegőt, míg azután pár nap mulva a helyszínén el nem égették őket. December 30.-án egy tengerbe vetett hulla Asinara északi partjain és néhány hulla Szárdinia északi partjain került szárazra. Szár- dia szigetén nagy izgalom támadt erre a lakosság körében, a sassarii polgármester betiltotta Asinara körül és Szárdinia északi partjain a halászatot és

tiltakozott a hullák tengerbevetése ellen. A tenger- bevetést be is szüntették s a hullákat azután *Fornelli* egy helyén kitétték a partra s ott gyűjtötték össze.

ASINARA : A FÜRDŐ ÉS A FERTŐTLENÍTŐ INTÉZET

A *Duca*-n ezidőben viharos jelenetek játszódtak le. A foglyok, akiket a szakadatlanul egymást követő halálesetek is végletekig felizgattak, nagy éhségükben rohamot intéztek az élelmiszerraktárak ellen. A fog- lyokat a hajófenékre zárták s a kapitány saját felelős- ségére *Stretti*-be vitte a hajót, ahol csoportonként partra tette a még egészségeseknek mutatkozókat. A polgári egészségügyi felügyelő utasítására azonban újra felvette ezeket hajójára és másnap, december 29.-én a szükséges élelmiszerekkel és sátrakkal együtt *Fornelli*-n szállította ki az összes foglyokat. Közben a *Re Vittorio*-n is fokozódott a halálozás és ezért az egészségügyi hatóságok intézkedtek, hogy Valo- nában függesszék fel a behajózásokat, amíg a szigetet alkalmassá teszik ily sok és súlyos állapotban levő ember befogadására.

ASINARA : LAZZARETTO, A KÓRHÁZ

December 29.-én este a római hadtestparancsnok, *Marini* tábornok, akinek hadtestéhez Szárdinia és Asinara is tartozott, megjelent a szigeten, ahol majdnem egy hétig időzött. Egy tanácskozáson,

melyen *Maddalena* tengerészeti parancsnoka, *Cagliari* hadosztályparancsnoka, a fegyentelep igazgatója s az egészségügyi felügyelő is résztvettek, megállapították a legsürgősebb teendőket: 120 köbméteres víztartók építését Campo Perdun, Strettin, Tumbarinón és a három periodon; az első három helyen konyha-, raktár-, kórházépületek, tisztai és legénységi lakóházak létesítését; Fornellitól a 3. periodóig távíró- és távbeszélővezeték felállítását; Fornellin, Tumbarinón és Strettin kikötőhidak szerkesztését. Ezenkívül *Marini* elrendelte, hogy Porto Torresban Asinara ellátására raktár létesüljön. A szükségelt élelmiszerek s mindenféle anyagok mennyiségének megállapítása volt a tanácskozás további célja. *Marini* továbbá sürgönyileg kérte olasz orvosok és tisztek, elsősorban *Fadda* és *Ferrari* tábornokoknak a szigeten szolgálattételre való kirendelését s kért egy ciszternahajót. Intézkedett, hogy Asinara szigetén is, Szárdinián is gondoskodjanak arról, hogy bizonyos mennyiségű élelmiszertartalék mindig legyen készletben.

December 30.-án ért a kikötőbe a *Natal*, francia hajó, aránylag jó egészségi állapotban levő foglyokkal és az *Indiana* 2423 fogoly közt szintén 50 gyanús bélhurutesettel. Ezen a napon rendelték ki a fornelli táborba a hús osztrák és magyar orvost és a következő napon *Schmidt Károly* őrnagy vezetése alatt 26 fogoly csapatot és két pap is odakerült, a legénység fegyelmének helyreállítására. Az őrség erősítésére egy teljes zászlóalj népfelkelő (Milizia territoriale) jött a szigetre. Az *Indiana* 15 betegénél s a *Cordova* egy halottjánál a bakteriológiai vizsgálat kolerát derített ki, ezért az *Indiana*-t is Fornellibe küldték, a *Cordova* foglyaival fedélzetén vesztegzár alatt maradt.

A december 31.-i helyzet: Cala Reale mellett két táborban 5500 fogoly, Fornelliben 8000 van elhelyezve. A *Duca di Genova* foglyai kiszálltak, közülük összesen 568 halt el, 12 a szárazföldre lépés után, a *Re Vittorio* foglyai közül 566 meghalt, 50 haldoklik. Az *Indiana* foglyai közül 52 meghalt, 50 súlyosan beteg. A *Natal* fedélzetén minden rendben. Az orvosi szolgálatot Fornelliben a szárazföldön az osztrák és magyar orvosok, a hajókon az olasz hajók orvosai, a többi táborban olasz orvosok látták el. Porto Torresban a raktár elkészült, Asinara *Marini* sürgönyileg öszvéreket kér a hadügyminisztériumtól vízfordás céljára.

ÚJABB TÁBOROK ALAPÍTÁSA ÉS ÚJABB KOLERAESETEK

1916 január 1.-én a maddalenai tengernagy rendelkezésre bocsátott 2 ciszternahajót, 2 gőzbarkát, 10 pontont a helyi és 2 gőzöst a Szárdiniával való

forgalomra. Rendes viszonyok közt az addig igénybevehető szállítási eszközök elégségesek lettek volna, most még ezzel a megnövekedett hajóparkkal is nehezen tudták lebonyolítani akárcsak a sürgős szállításokat is.

A *Natal* és *Cordova* gőzösről 3—300 egészségesnek látszó embert tesznek partra és kellő fertőtlenítés után megalapítják velük a *Campoperdu*-i tábor, ahol elkülönítve megfigyelés alatt állanak. Estére a *Dante Alighieri* másodszor érkezik Asinara, fedélzetén 15 beteggel. Január elsejéig összesen 18.953 hadifogoly jutott el Asinara kikötőjébe, de néhány százan máris holtan fekszenek Fornellin a parton. Ezek közül sokan az éhség, a kimerültség folytán pusztulhattak el, ezért *Marini* rendeletére a foglyok a rendes napi adagon felül három héten át még egy-egy kétszerültet kapnak. Január 2.-án a *Dante*-n újabb 5 gyanús beteg van, háromnál a kolerát megállapították, ezért a hajót Fornellibe irányítják.

Január 2.-a szomorú nap volt, ekkor érte el a halálozás legmagasabb fokát. Eddig a *Re Vittorio* foglyai közül 806, a *Duca di Genova*-éi közül 580 és az *Indiana* foglyaiból 75 pusztult el. A táborokban folyik az egészséges, a gyanús, illetve beteg egyének kiválasztása, elkülönítése.

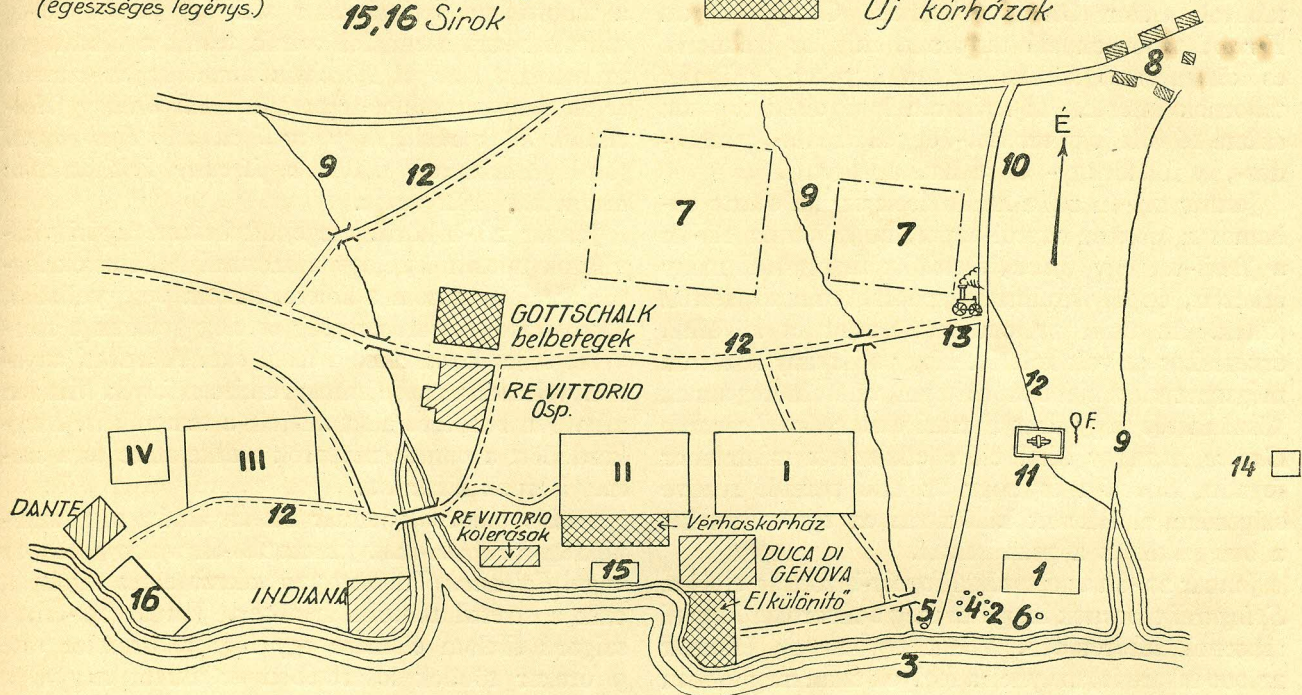
Estére megérkezik a *Sinaj* (útközben 70 halott) és az *Armenia* (8 halott), következő napon, január 3.-án a *Regina Elena* (1 vérhasban elhunyt); mindhárom hajón a bakteriológus is megállapítja a kolerát. Miután Fornellit még a mostani létszám mellett is nehéz ellátni, az újonnan érkezett foglyok részére *Stretti*-ben készítik elő a tábor, élelmiszerraktár céljaira ott a tenda Roma-t állítják fel. E napon az *Accampamento occidentale*-ben is két esetben állapították meg a kolerát.

Január 3.-ig összesen 22.109 fogoly érkezett Asinara, ezek közül elhalt 1588. Ez időben már mutatkozott az újabban igénybevevett szállítóeszközök hatása, fokozatosan beérkezett 500 víztartó hordó, 3000 sátor, konyhafelszerelések, szerszámok stb. Január 4.-én megalakult a *stretti* tábor és megindult a kerékpáros-küldöncszolgálat az egyes táborok között. Az őrszemélyzet szaporítására újabb népfelkelő századok érkeztek, létszámuk fokozatosan 12 századra emelkedett. A sassarii püspök rendeletére 2 barát és 2 pap jött Fornellibe, illetve Cala Realéba a foglyok lelki istápolására. Január 5.-én *Marini* tábornok távozott a szigetről és *Giuseppe Fadda* tábornok vette át a parancsnokságot. A helyzet január 5.-én: Fornellin 9000, Strettin 5000, Campo Perdun 3000, a két *accampamento*-ban 3500 fogoly. Miután Fornelli úgyszólván túlszűfolt, kiürítése végett *Tumbarino*-n új tábor létesítését tervezik. A táborban keresztülvitt elkülönítések után az egészséges legénységből munkás-, fertőtlenítő- és sírásócsopor-

- 1 Nagy sir
- 2 Carabinieri
- 3 Kikötőhely
- 4 Szalmaraktár
- 5 Élelm. sátor
- 6 Hullagyűjtő
- 7 Giardino Inglese (egészséges legénys.)

- 8 Fegyenctelep
- 9 Vizes árkok
- 10 Főút
- 11 Orvostanya
- 12 Gyalogösvények
- 13 Desinfector
- 14 Osztr. magy. tiszték
- 15, 16 Sirok

I-IV	Eredeti táborhelyek
7	Utolsó táborhelyek
	Régi kórházak
	Új kórházak

ASINARA : A FORNELLII TÁBOROK

tokat állítanak össze. Ezekben az első napokban az *Eridano* ciszternahajó még Civitavecchiából és Portoferraiából is hozta a vizet, mert a portotorresi vízmennyiség nem volt elegendő! A kenyeret kis részben a Cala d'Olivai-i fegyenctelep, főként azonban a cagliarii katonai pékség szolgáltatta. A fegyenctelep állandóan szállított főzeléket és tüzelőfát is. Január 8.-tól kezdve működésbe léptek a konyhák is *Strettin* és *Campo Perdu-n*, úgyhogy a foglyok e két helyen ekkor már meleg ételhez is jutottak. A fertőtlenítéshez a Cala d'Oliva-i mészégető meszét használták, a nagy szükséglet miatt azonban még a portotorresi mészégetőt is lefoglalták. A megrendelt és sürgős orvosszerek lassan érkeztek, többször volt rá eset, hogy a szállítmányok késése miatt a sassarii gyógyszertárak nem nagy készletét is igénybe kellett venni.

Közben a kolera dühöngött tovább, a halálesetek száma január 7.-én egész Asinarán 128, január 8.-án 198, január 9.-én 198, január 10.-én 208, január 10.-ig bezárólag összesen 2148. Ekkor már az egész világ értesült volt a szerbiai hadifoglyok sok szenvedéséről

és jelenlegi siralmas állapotáról. A spanyol anyakirályné közvetlenül az olasz királyhoz fordult, hogy ezeket a szerencsétleneket a lehető legjobb bánásmódban részesítsék és a spanyol király maga utasította a római spanyol követet, hogy haladéktalanul keresse fel őket Asinarán (ez a látogatás nem történt meg, noha a spanyol követ február elején Szárdiniában járt és a monarchiából származó hadifoglyok az ő oltalma alá voltak helyezve!). A sassarii polgármester január 9.-én rendeletet adott ki, hogy a járvány továbbterjedésének meggátálása végett polgári személy csak az ő külön engedélyével juthasson Asinára.

Lehet, hogy ez volt az oka annak is, hogy *Ypsilanti Vera* hercegnő, aki világszerte serényen munkálkodott az osztrák és magyar hadifoglyok érdekében és akinek arra a magyar kormánytól megbízatása volt, mint azt dr. Darányi Ignác m. kir. miniszterhez intézett 1915 február 4.-i sürgönyében tudatta, minden fáradozása ellenére sem tudott engedélyt kapni az asinari foglyok meglátogatására, bár már akkor a primo periodon az ott létesült sebészeti

osztály mellett egy hatalmas sátor kizárólag arra szolgált, hogy benne a szigetről távozó katonai vagy polgári személyek pár napon át megfigyelés alatt álljanak.

Január 12.-én megszűnt az *Accampamento orientale* és az *Accampamento occidentale*, amennyiben *Campo Perdu*-n előre jól elkészített helyre helyezték át mindkét tábor foglyait. A fornelli- és strettibeli táborok ekkor *Gibelli* tábornok, *Campo Perdu Ferrari* tábornok alá tartoztak, míg az élelmezés és közigazgatás körébe tartozó ügyeket *Codignola* tábornok intézte. Az Asinarán levő olasz orvosok száma 16 volt (egy ezredes-, egy alezredes-, 7 százados-, 4 főhadnagy- és 3 hadnagyorvos).

Január 14.-én túl a halálozások száma szinte rohamosan csökken napról-napra, noha január 18.-án a *Fonio*-val egy újabb, fertőzött fogolyszállítmány érkezett, éppoly siralmas állapotban, mint az előttük jöttek. Az úton 27 ember pusztult el közülük, érkezéskor 42 volt kolerás. Hogy a járvány közöttük mégsem tudott újabb erőre kapni, valószínűleg annak köszönhető, hogy őket Ferrari utasítására *Leonardo Cacace* hadnagy által előre elkészített mintatábor fogadta *Stretti*-n és hogy az első perctől kezdve szigorúan el lehetett különíteni az egészségeseket a betegetől és a gyanúsaktól.

Január 20.-án az olasz hadifogoly-bizottság elnöke, *Spingardi* tábornok látogatta meg a táborokat Marini tábornok kíséretében. Velük egy napon érkezett 22.000 takaró is, melynek a foglyok talán még jobban örültek, mint a magas látogatásnak.

Már előbb is feltűnt, hogy egyes táborokban súlyosabb mérgezési esetek fordulnak elő, melyeket az olaszok sehogysem tudtak megmagyarázni. Végre az egyik tiszt felfedezte, hogy a foglyok egy hagymaszzerű, mérges növényt, a *tengeri hagymát*, mely Asinarán vadon terem, fogyasztják, illetve gyógyteát főznek belőle. Szigorú intézkedésekkel sikerült azután a foglyokat a mérges hagyma élvezetétől visszariasztani.

A KOLERA SZÜNÉSE, A VISZONYOK JÁVULÁSA

Már régen tervbe vették Fornelli táborának fokozatos kiürítését, mely fekvésénél fogva a legnagyobb akadályokat gördítette az ottani foglyok és főleg a betegek kellő ellátása elé. Január 22.-én végre annyira javultak a viszonyok, hogy hozzáfoghattak a terv megvalósításához. Szigorúan elkülönítve a többiektől ezer új ruhába öltözött hadifogoly várta a szabadulást a „haláltábor“-ból. Amíg megfigyelés alatt állottak, leendő táborhelyükön folyt a munka. Ugyancsak nehéz munka volt ez, mivel a tábor

számára kiszemelt hely szinte egészen el volt borítva sziklakkal, kisebb-nagyobb kövekkel, az ezek közt levő kisebb szabad területeket pedig tüskés bokrok foglalták el. Az áthelyezés azután február első napjaiban mégis megkezdődött.

Január 23.-án távoztak Asinaráról a Fornellire ki-rendelt osztrák és magyar tisztek, kiket a fogoly orvosok tiltakozása folytán mégsem kényszerítettek a táborokban szolgálatra s akik így január 18.-ig csupán néma szemlélői voltak annak a fáradságos munkának, amelyet *Fornellin kizárólag az osztrák és magyar orvosok végeztek. Schmidt őrnagy jelentésében ki is emeli, hogy az ő odaadó, éjjel-nappal folyó fáradozásuk nélkül a járvány beláthatatlan arányokat öltött volna.*

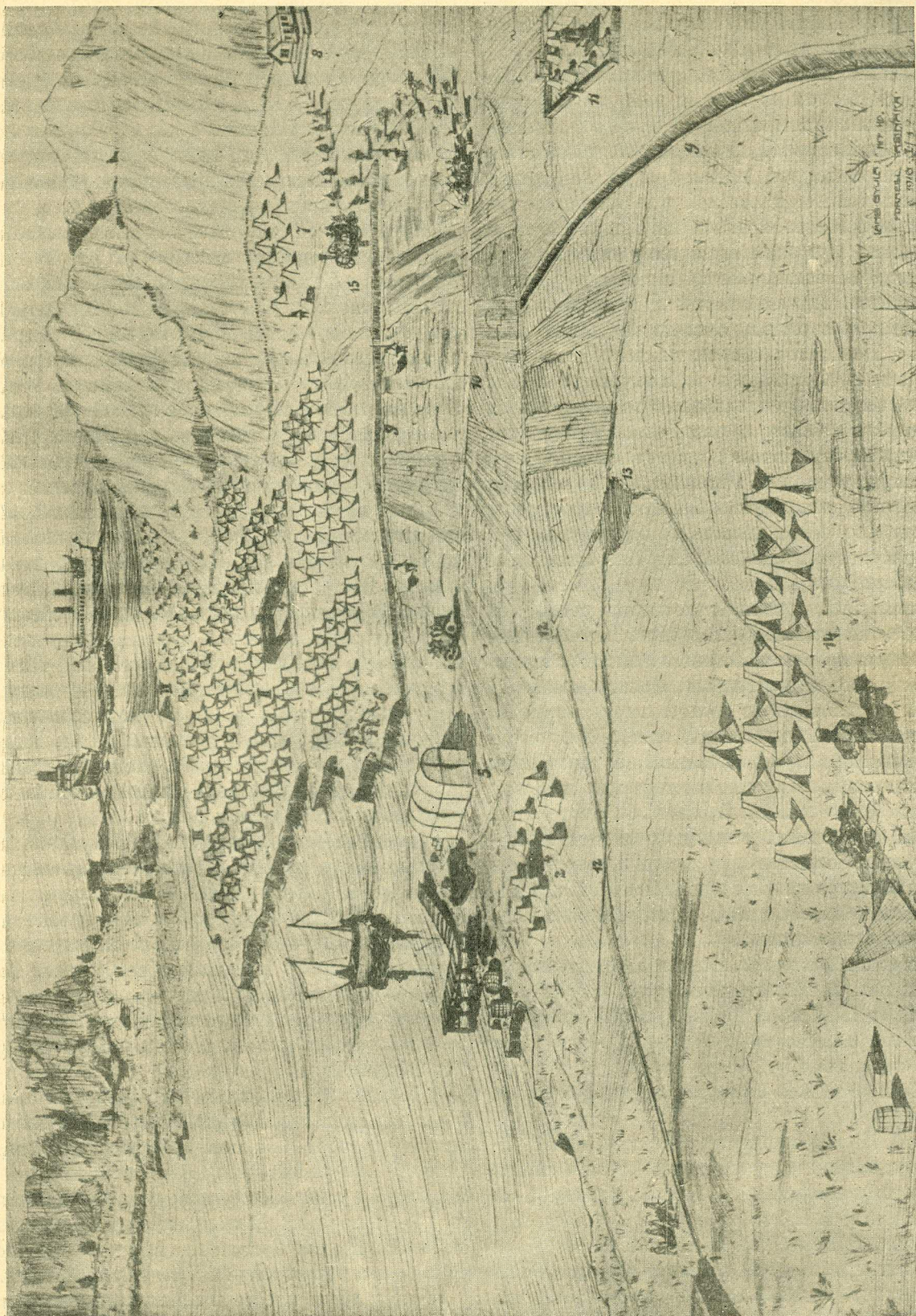
Január 26.-a körül megejtett bakteriológiai vizsgálatok tanúsítják, hogy a mostani halálesetek legtöbbször már nem a kolera, hanem vesegyulladás, légzőszervi- és szívbetegség és elég gyakran a szervezet teljes kimerülése a halál oka. A halotti anyakönyvek szerkesztése immár rendesen folyik. Minden táborban rendezés alatt állanak a temetők is. Megkezdődött a pontos névsorok szerkesztése és a személyi lapok kiállítása.

Fadda tábornok január 26.-án átadta a parancsnokságot *Ferrari*-nak. Január 28.-án újabb gőzös, az angol *Folkestone* érkezett 370 koleramentes fogollyal, akik a strettii táborba kerültek. Január 29.-én, a szigorú tilalom ellenére egy fogoly őrmester este 9 órakor többek kíséretében el akarta hagyni a strettii tábor. Az őt figyelmeztető lövésére nem álltak meg, mire az közéjük lőtt s az őrmester holtan esett össze.

Január végén még mindig Fornellin volt a legtöbb beteg. A szigeten levő 1610 beteg fogoly közül 874 Fornelli kórházosztályain feküdt, ezért ott a nem kolerás súlyos betegek számára újabb kisebb-nagyobb sátrakat állítottak fel.

A hónap befejeztével számos épület állott készen: a sütődék, úgyhogy a kenyérszükségletet már ezek fedezték, a Trabucaton levő gazdasági udvar a vágómarhák részére (a mellette levő vágóhid is működött már), Tumbarinón és Strettin a víztartók s a kikötőhidak, 2 teherautó, 20 ökrös szekér, 5 lófogatú kocsis is szolgálatba állott. A viharos időjárás ellenére is sikerült már annyi tartalékélelmet felhalmozni, hogy húskonzerv 5, kétszersült 2, lábón álló hús 10, rizs 5 napra elegendő mennyiségben volt a szigeten.

Február 1.-én a *Costa Azzurra* szállítóhajó, mely Asinarára szánt rakományával éppen kifutott Porto Torres kikötőjéből, kigyulladt és a kikötő előtt el kellett süllyeszteni. Rakományából utóbb egy vas-ciszternát sikerült kimenteni, a többi: kenyér, takarmány és ami a legnagyobb veszteség volt, egy régen rendelt, ismételve sürgött és múlhatat-

Lang Gy. vészlata

ASINARA : A FORNELLII TÁBOR

lanul szükséges *gyógyszerszállítmány* a tengerbe veszett. (Hogy ez az utóbbi veszteség mily nagy volt, mutatja, hogy Ferrari könyvében két helyen is megemlékezik a gyógyszerek elégtelenségéről.)

A fornelli tábor mellett működő kórház átrendezés alatt állott és február 3.-án az első ezer ember átkerült a tumbarinói jól rendezett táborba. Fornelli ellátása éppen, fekvése miatt, akár vizen, akár szárazon nagyon nehéz volt (a kis bárkák *mare cattivo* esetén moccanni sem mertek, a nagyobbak kikötése és kirakása helyi nehézségekkel járt, a szárazföldi szállítást a nagy távolság és a nehéz, emelkedésekkel teli út nehezítette), éppen ezért kezdettől fogva tervezték a tábor fokozatos áthelyezését könnyebben elérhető helyre. Miután azonban a kiszemelt területen víz nem volt, a víztartó építése is elhúzódott s az áthelyezésre kijelölt emberek egészségügyi vizsgálata csak lassan haladt előre, mostanig késett a terv keresztülvitele, ám most a foglyok átvonulása oly gyors ütemben haladt, hogy február vége felé Fornellin mindössze 2481 ember maradt, ezek közül is körülbelül 1090 beteg s mintegy 500 főnyi kórházi és segédszemélyzet. Tulajdonkép tehát már csak alig ezer ember várt az átköltöztetésre.

A tumbarinói, valamint a campo perdui és strettii táborok egészséges foglyaiból munkásosztatok alakultak, akikkel elsősorban a Fornellibe vezető út alapos kijavítását végeztették. Néhány száz főnyi csapatjuk Szárdiniába is átjutott mezei munkára, ahonnan csaknem egytől-egyig maláriával tértek vissza májusban. Újabb bakteriológiai vizsgálatok ismét kimutatták, hogy sok koleragyanús haláleset, bárha arra utaló tünetek fennállottak, nem kolera folytán következett be. Február 7.-én 16 Sarzotto-sátor érkezett, összesen 384 ágygal: ezeket szétosztották az egyes táborok kórházai között. Ugyanezen a napon *Cleto Cassani*, Sassari püspöke látogatta sorra a táborokat.

Már régen elhatározták, hogy a foglyokat kolera ellen beoltják. A járvány dühöngése közben erre gondolni sem lehetett. A megbetegedések számának ritkulása megengedte, hogy február 11.-én Campo Perdun, majd március 17.-én Strettin és március 27.-én Tumbarinón és Fornellin megkezdjék ezeket az oltásokat.

Az egyik járvány rettenetes réme most már csaknem megszűntnek volt tekinthető, de nyomában torz vigyorral settenkedett elő a másik. Február 9.-én állapították meg az első kiütéses tífusz megbetegedést Tumbarinón, a Fornelliről áthelyezett egészségesek között s ezt az első esetet összesen 41 eset (Tumbarino még 25, Fornelli 8, Stretti 8) követte, összesen 7 halálesettel (Tumbarino 4, Fornelli 1, Stretti 2). Az utolsó esetet május 9.-én észlelték.

A névsorok kiigazítása állandóan foglalkoztatta a táborok parancsnokságát. Néhány, már partraszállás-kor beteg fogoly elbujdosott a hegyekbe s ott holtan találták meg őket a carabinieri; egyik-másik fogoly két néven is szerepelt ugyanazon tábor jegyzékében vagy egyazon néven két-három reparto (táboralosztály) névsorán s mind a két vagy három helyen felvette az ételmet. A hibák kiigazításával április végére elkészültek s most már teljesen pontos névsor és létszámkimutatás állt rendelkezésre.

Február 14.-én érkezett a *Folkestone* másodízben, ezúttal 250 fogollyal (köztük 30 bolgár), akiket Strettiben szállítottak partra. Közöttük volt dr. Pfaff Mihály tényleges főorvos is, akit, mint szerb hadifoglyot, az olaszok másodszer fogtak el Durazzóban.

A parancsnokság a foglyok foglalkoztatása végett fásíttatni akarta a szigetet, de mire az emberek munkaképesekké erősödtek, az időszak előrehaladt volta a terv kivitelét már nem engedte meg. Mégis, a parancsnokság épülete mögött lévő bokros területet parkszerűen rendeztették és az egyes táborokat vadon tenyésző növényekből készült virágágyakkal, kövekből kirakott díszítésekkel ékesítették. A táborokban a foglyok kisebb szükségleteit kielégítő kantinok állottak fenn (Fornelli kivételével), ahol dohányárut is kaphattak. Szeszecital árusítása tiltva volt. Még egy sassarii mozis is engedélyt kapott mozija felállítására, de nem élt vele, úgy látszik sokallotta a berendezkedés költségeit. Amint a foglyok magukhoz tértek, naponta rend- és tornagyakorlatokat, katonai gyakorlatokat végeztek velük, megtanították őket az olasz „*calcio*“-játékra és Berlitz-módszer szerint, délutánonként olasz szóra is fogták őket több-kevesebb eredménnyel.

Február 16.-án sürgöny jelezte, hogy Durazzóból béltbeteg olasz katonák érkeznek. Ezek számára a vesztegzár-állomáson elkülönítő kórházat rendeztek be. *Stretti*-ből száz fogoly vállán idehozatták egészen összeállított állapotban az öt tenda Roma-t. Később egész fabarakkokat is ily módon szállítottak. *Campo Perdu*-n újra fellépett a kolera, ezért az elmúlt esőzések után még nedves táborrészek kiszáritására levezető árkokat ásattak, amihez szintén a foglyokat használták fel.

A február 16.-a és 21.-e közt dúló erős viharok a tengert is felkorbácsolták, annyira, hogy a ciszternahajók nem kelhettek át Porto Torresba, az Eridano sem tudott jönni, Asinarán pedig az ivóvíz fogytán volt. Ezért a vízfogyasztást február 18. és 19.-én napi két literre, 20.-án napi egy literre kellett korlátozni. Szerencsére közben a vihar elült és 21.-én a vízhordóhajók újra beköszöntöttek.

A nagy vihar a Sarzotto-sátrakat is majd mind feldöntötte, úgyhogy ezeket védettebb helyen újra kellett felállítani.

Február 21-én a *Città di Cagliari* hozott 325 foglyot, köztük négy bolgár tisztet, akik Strettibe kerültek.

Február végén az egyes táborok fogolylétszáma így alakult:

Campo Perdu és Cala Reale	6459
Stretti	5628
Tumbarino	2481
Fornelli	2175
Összesen:	16.743 fő.

VÉGLEGES RENDEZŐDÉS, A KOLERA VÉGE

A foglyok élelmezését a szállítási viszonyok javultával szintén változatosabbá lehetett tenni, mert nyolcféle étrend volt.

Miután a foglyok erőbeli állapota helyreállt, lehetséges volt kiválasztani közülük a mesterembereket: asztalosokat, ácsokat, kőműveseket, akiket a műszaki parancsnokság rendelkezésére bocsátottak. A többiek a kórházakban, a vágóhídon, a sütődékben kaptak munkát, vagy a szállító, útépítő stb. osztagokban dolgoztak. Míg a február 27.-én érkezett *Re d'Italia*-val jött körülbelül 400 olasz katona között 64 kolerabacillushordozó és 3 kolerabeteg volt, addig a foglyok között újabb kolerabeteg nem akadt. Tekintettel arra, hogy újabb kolera- és más fertőzőbeteg olasz katonák érkezése volt várható, *Marini* intézkedett, hogy a foglyok közül a nem fertőző betegek egy részét Szardínia kórházaiban elhelyezhesse.

A betegek nagy része, még február végén is, nagy sátrak híján rendes katonai, úgynevezett Bucciantini-féle sátrakban, földre vetett szalmán feküdt. Ennek hátrányai miatt előbb *Stretti*-n, utóbb a többi táborban is áttértek a sátor felállításának egy másik módjára. Ugyanis nem a földre, hanem egy karókból összeállított, $2 \times 2\frac{1}{2}$ m alapon álló 1.20 m magas keretre erősítették fel a rendes sátrat s a keret külső oldalait sátorlappal vonták be. Ily módon a sátor 2 m 70 cm magas volt és benne két vaságy egészen jól elfért.

Március 1—3.-án előzetes bakteriológiai vizsgálat alapján Fornelliből 414 nem kolerás beteg foglyot Sassari és Cagliari kórházaiba szállítottak, 5.-én Strettiből indult Cagliariba 150 beteg fogoly és következő napon Fornelliből Tumbarinóba helyezték át 250 beteget. Így Fornellin csak 1429 fogoly maradt, akik között kolerabeteg már nem volt, mindamellett az 1049 ottani egészséges fogoly közül 750 üdülőfélben levő s oly gyenge volt, hogy semmiféle munkára nem volt képes. Március 7.-én a *König Albert* 430 olasz beteg és sebesült katonán kívül öt olasz hadifogoly sebesültet is hozott.

Ezen és a következő napon végiglátogatta a fogoly táborokat az olasz belügyminisztérium által kiküldött egészségügyi bizottság is, *Gabbi* egyetemi tanár vezetése alatt. *Gabbi* Tumbarinón egy kiütéses tifuszban elhalt fogoly bakteriológiai vizsgálata alapján megerősítette a kezelő orvosok kórképét. Április 24—26.-án *Gabbi Vanzetti* egyetemi tanár kíséretében újra felkereste a táborokat.

Március 8.-án szállott partra Strettiben az utolsó 178 főnyi szerbiai hadifogolycsoport, melyet a *Candiano* hozott. Néhány nappal később, március közepe táján a kolerajárvány a hadifoglyok körében megszűntnek volt tekinthető. Nem sokkal azután (valószínűleg április közepén) készülhetett az a kimutatás, melyet *Ferrari* könyve alapján némi változtatással alább közlünk s mely a járványok után életben maradt hadifoglyok nemzetiségi viszonyait tünteti fel. Ezzel be is fejezzük a járvány idején, tehát körülbelül 1916 március közepéig történt fontosabb események felsorolását — a későbbi általános érdekű eseményeket a campo perdui tábor történeténél ismertetjük — és áttérhetünk az egyes táborok belső életének egyes mozzanataira.

Az olasz parancsnokság által készített nemzetiségi kimutatás szerint, a 16.730 hadifogoly között volt:

Nemzetiség	Lélekszám	Százalék-arány
Magyar	2.395	14,3%
Román	860	5,1%
Horvát, szerb	7.215	43,1%
Rutén, tót, lengyel	587	3,5%
Orosz	295	1,8%
Magyarországról való összesen ...	11.352	67,8%

Nemzetiség	Lélekszám	Százalék-arány
Osztrák	1.366	8,2%
Szlovén	93	0,6%
Olasz	300	1,8%
Cseh	3.320	19,85%
Ausztriából való összesen ...	5.079	30,45%

Valószínűleg Albániában kerültek fogságba s onnan Asinarára:

Nemzetiség	Lélekszám	Százalék-arány
Német	52	0,3%
Török	50	0,3%
Bolgár	188	1,1%
Bolgár alattvaló görög	9	0,05%
Egyéb országból összesen ...	299	1,75%

A TÁBOROK BELSŐ ÉLETE

FORNELLI

A sírba szálló tábor

ACCAMPAMENTO ORIENTALE ÉS ACCAMPAMENTO OCCIDENTALE

A vesztegzárállomástól körülbelül $\frac{1}{2}$ km-re, a primo periodo mellett, 1915 december 22.-én alakult meg az úgynevezett *keleti* tábor. A *Dante* és *America* fogolyszállítmánya idekerült. A foglyok részben rendes katonai, ú. n. Bucciantini-sátrakban, részben mint a magyarok közül is vagy nyolcvanan, egy tágas tenda Romá-ban (hosszúkás mutatványosbódé alakú sátor) kaptak elhelyezést. A beszállásolást hajnyírás, beretválás, fürdetés és új ruhába öltöztetés előzte meg. A tábor létszáma körülbelül 3000 volt. Az egészségi viszonyok 1916 január 4.-éig jók voltak, e napon két koleraeset fordult elő, az egyik halálos volt. Január 12.-én a tábor megszűnt, foglyait a nyugati tábor foglyaival együtt áthelyezték *Campo Perdu*-ra jól előkészített, külön táborhelyre és pedig külön az egészségeseket és külön a betegeket, illetve a gyanús betegek környezetéből valókat. Az orvosi szolgálatot olasz orvos látta el.

A *nyugati* tábor szintén a vesztegzárállomás mellett, tőle nyugatra a Casa del Faro közelében létesült 1915 december 24.-én. A *Valparaiso*-n jött összes foglyok és a *Cordova*-n jöttek túlnyomó része idekerült. Elhelyezésük ugyanolyan volt, mint a keleti táborban levőké. A tábor létszáma körülbelül 2500 fő. Az egészségi viszonyok érkezésükkor nem rosszak, de két vérhasesetet már a hajón (*Cordova*) megállapítottak. Ugyancsak a *Cordova* foglyai sorából való volt az 1916 január 3.-án és 4.-én jelentkezett két-két kolera-beteg, akik közül ketten meg is haltak. A tábort egészségi okokból január 6.-án valamelyest eltolták nyugati irányban, január 12.-én pedig, miként a keleti tábort, beolvasztották a *campo perdu*-i táborba. E táborok halottait a két periodo mellett temették el. Itt is olasz orvos látta el a szolgálatot.

1915 december 29.-én alakult meg a fornellii tábor — a kolera dühögésének fészintere — a *Duca di Genova* és *Re Vittorio* fedélzetén jött, igazán szárandó állapotban levő foglyokból, akikhez 1916 január 1.-én az *Indiana* és a *Natal*, január 2.-án a *Dante Alighieri* 2. útjával érkezett foglyai csatlakoztak. A *Duca* és *Re Vittorio* emberei között óriási volt a halálozás. December 31.-éig a *Duca* foglyai közül elpusztult 568, a *Re Vittorio* szállítmányából 566, az *Indiana*-éből 52 ember. Ezekon kívül száznál több volt a halódók száma. A kolerát az összes hajókon bakteriológiailag megállapították, ezért Fornelli határan Stretti felé a carabinieri kordont vontak.

December 30.-án délután félszázad népfőlkelő is érkezett a fornellii házakhoz és szűkebb kordont vont a fogolycsapat köré. A következő napon az egyik hajón, mely Fornelli közelében vesztegelt, élelmiszerraktárt rendeztek be, melyben rizst, kenyeret, kétszersültet és húskonzervet halmoztak fel. Egészségest, beteget napokon keresztül innen és ezekkel ételmeztek.

1915 december 30.-án a tisztekkel együtt vesztegzár alatt levő magyar és osztrák orvosok hirtelen utasítást kaptak, hogy készüljenek, mert hamarosan indulniok kell orvosai munkára. Miben áll ez a munka, s hol kell végezniök, senki sem mondta. Az a rokonszenves fiatal olasz hadnagy, *Giovanni Carrus* sem tudta, akivel együtt felszálltak a *Dora* fedélzetére.

Előző napon még egyre tárgyaltak az orvosok egymás között, szerkesztgették a kérvényt, melyet a genfi egyezmény értelmében való hazajutásuk végett akartak átadni a parancsnokló tábornoknak, de a parancs megelőzte őket; még az este is fogadkoztak, hogy ha kérésüket nem teljesítik, ők nem dolgoznak, azaz hogy nem is dolgozhatnak többé, mint orvosok, mert ez már a genfi egyezmény szellemének ellenére

Ferrari G. C.: *Relazione stb. c. művéből.*

ASINARA: STRETTI, A HADIFOGLYOK KÓRHÁZA

volna. Amint azonban másnap partraszálltak Fornellin s meglátták azt a nyomorúságot, azt az elhagyatottságot, amelyben emberek voltak, hallották itt is, ott is, a betegeknek a sátrakból ki-kihangzó nyögését, jajgatását, elfeledték a tegnap esti fogadkozást és emberek segítségére siettek.

Vigasztalan volt a helyzet! A tenger partján, csekély távolságra attól a helytől, ahol a *Dora* kikötött s ahol most a kenyérral telt zsákokat tették partra, a hullák százai feküdtek egymás hegyén-hátán, a hajókon elpusztult emberek hullái, akiket sem a vízbe nem lehetett vetni, mert ezt már betiltották, sem a földbe temetni, mert arravaló szerencsém: ásó, kapa a szigeten nem akadt. Tisztes távolságban ritkás, népfölkelőkből és csendőrökből álló kordon veszi körül a nyüzsgő tömeget, melyen belül a legizgalmasabb jelenetek játszódnak le. Nagy tolongás van a matrózok körül, akik a kenyeret szállítják partra; egy-egy kenyérért, mely véletlenül a vízbe hullott, huszan is tülekednek, hiába zavarják vissza őket. Távolságban néhányan tehetetlenül hevernek a földön, egykedvűen várják további sorsukat.

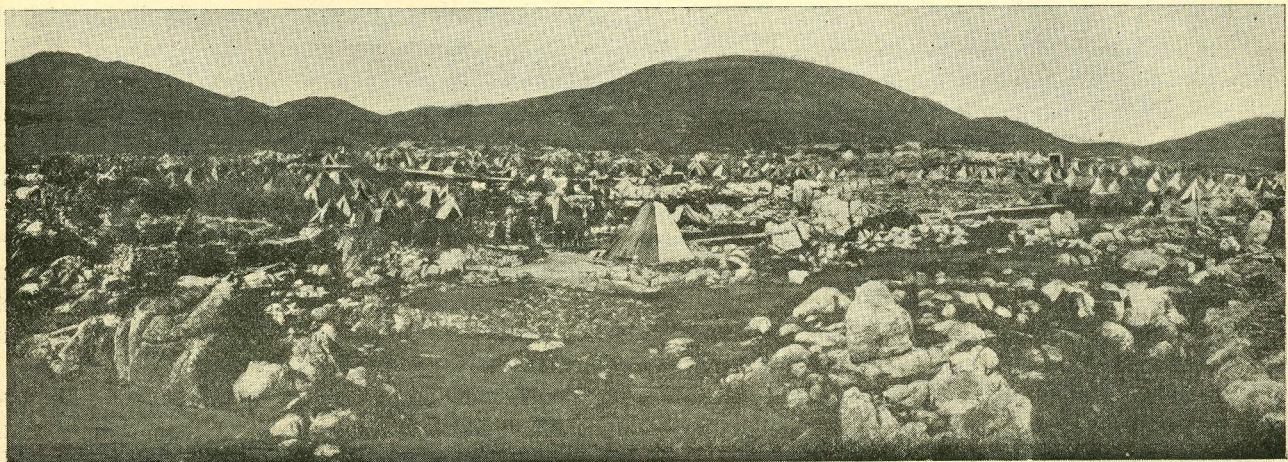
A tábor keleti szélén, a tenger felé ereszkedő lejtőn árok húzódik a hegyek felől, benne piszkos víz csurog alá. Felső részén sűrű sorban guggolnak az emberek és végzik kínos szükségletüket, alsó végén lehasalva, kezükkel merítenek mások ugyanabból az árokból, hogy kínzó szomjúságukat csillapítsák. A tömeg mormolásából csak a „kenyeret“ és „vizet“ szók hallatszanak ki. Amikor a kenyér szétosztására kerül a sor, szinte ököltre mennek, dulakodnak, tépik, marják egymást a szerencsétlenek.

A sátrak rendetlen összevisszaságban vannak felállítva. Noha egyben csak négy embernek volna helye, némelyikbe hatan-heten is szorultak, egészségesek, betegek, haldoklók vegyesen. Mégis alig ötödreszük jutott sátor alá.

A tengerpart mellett közvetlenül mintegy 15 sátorból álló sor volna a kórház, ez is zsúfolásig tele van, csaknem egytől-egyig haldokló, nyögő emberekkel. Mellettük, a szabad ég alatt, sátor nélkül, egy sereg fakóarcú, szinte összeszáradt, mozdulatlan fekvő, féligholt ember. A szerencsétlenek, lehetnek vagy százan, nem is érték meg a reggelt. A sor folytatásában áll egy gerendákból hamarosan összetakolt állvány, rongyos vitorlavászonnal valahogy leborítva, — négykézláb is alig lehet bejutni — itt is mintegy 30 ember hever és várja a megváltó halált. Orvosnak, ápolónak nyoma sincs. Az ételmisszerosztásnál a még erőben levők járnak jobban, akárhányan kétszer is visszamennek, hogy minél többet kaparítsanak meg maguknak. A gyengébbek hátraszorulnak, ezeknek semmi sem jut. Akik betegesen hevernek, ha csak nincs szánakozó bajtársuk, aki hozzon nekik, még vízhez sem juthatnak.

Az orvosok jöttéről senki sem tudott, elhelyezésükről senki sem intézkedett, tanácstalanul ültek le a kikötőhely közelében és borzadva szemlélték ezeket az árnyékembereket, akik támolyogva vánszorogtak ide-oda. Az arcukról lerí a sok nélkülözés, a sok fáradtság, melyet Albánián át el kellett szenvedniök. Hosszúra nőtt szakálluk, hajuk borzas, ápolatlan, szemük mélyen ül üregében, hangjuk alig van, alig tudnak a kérdésekre felelni, amint viszontagságaik, állapotuk felől érdeklődnek.

Míg Carrus odajárt a tőlük vagy kétezer lépésre eső házcsoportál, hogy utasításokat kérjen az orvosok részére, megjelent a szállító hajó kapitánya a hajó orvosával együtt, aki némi orvosságot hozott magával. Sajnos, ő sem adhatott sokat, mert az úton nagyon megfogyott a hajó gyógyszerkészlete. Búcsúzásakor a kapitány megígérte, hogy az orvosoknak, akik reggel az üres feketekávé elfogyasztása után egy darab kenyérral tarisznyájukban indultak útnak,

Ferrari G. C.: Relazione stb. c. művéből

ASINARA : TUMBARINO

vacsorát küldet a hajóról, esetleg éjjelre a hajón szállásolja el őket. Közben Carrus visszatért néhány olasz katonával, akik új sátrakat hoztak s azokat az orvosok részére, kettő-kettő részére egyet, a többi sátor között felállították. Az ígért vacsora a hajóról meg is érkezett, de szállásra már sátraikba kellett az orvosoknak vonulniuk.

Noha az éjszaka kellemesen langyos volt, mégis minduntalan felriadtak: hol a nappal látott borzalmak kísértették őket álmukban, hol a közelből feltörő jajszó vagy egy-egy segítségért, orvosságért, vízért esedező ember verte fel őket. És még csak segíteni sem tudtak, mert az a kis doboz orvosság, amelyet a hajóról kaptak, egy-kettőre elfogyott.

December 31.-én reggel, amint az orvosok a tábort bejárták, mindjobban belátták, hogy a jelenlegi helyzetben semmit sem tehetnek. Hamarosan összeállították legfontosabb kívánásaik jegyzékét, melyeknek sürgős teljesítése előtt lehetetlen eredményes munkába fogniok. Kérték elsősorban egy olasz orvos kirendelését, aki az egész tábor egészségügyét irányítsa; azután az egészséges és beteg foglyok részére megfelelő táplálékról és kellő mennyiségű, ivásra és tisztálkodásra alkalmas vízről való gondoskodást; mielőbb minél több gyógyszert, fertőtlenítő szereket, bőr alá fecskendéshez szükséges fecskendőket és egyéb műszereket (nekik a hadifogság második évében már semmijük se volt); kértek továbbá erősítő, alkoholtartalmú italokat; takarókat; a tábor rendezésének s a tábor egyes részei elkülönítésének céljából elegendő számban olasz katonákat, akikkel a táboron belül is kordont vonhassanak; külön rendelősátor felállítását; a sátrak számának gyors szaporítását; saját maguk részére megfelelő elhelyezést a táboron kívül s miután maguknak is csak egyetlen ruhájuk van, amelyet hordanak, a várható tömeges járvány felléptére való tekintettel, külön ruházatot és cipőt. A jegyzéket a hajó kapitánya átvette és sürgős továbbítását megígérte.

Az orvosok részére másnap a táboron kívül, egy alacsony kőfallal körülvett, poshadt vízű kút és víztartó medence mellett jelöltek ki táborhelyet. Sátraikat ide helyezték át, azután az egyik segéd-orvoshelyettést megbízáván az orvostanya berendezésével, visszamentek a táborba.

A helyzet még az előző napinál is súlyosabb volt. A kórházsátrakban élő ember alig akadt; a hullahegy már csaknem csupa ingig vagy pőrére vetkőztetett, penészedésnek induló hullából állt. Az éj folyamán élő társaik lehúzták a halottakról a ruhát s abba öltöztek. Mégis mind rongyosak: van, akinek csak nadrágja, inge van, másik elnyűtt, lyukas takaróba vagy zsákba burkolózik, legtöbbször cipője nincs, s fájós, sebes lábát rongyokba burkolja. Ron-

gyaik tele vannak férgekkel. És közben egyre zúg a tömeg: kenyeret, vizet! A jajgatás, sírás, nyögés egy percre sem ül el. A tömegeből itt-ott kiválik egy-egy ember és siet el, nyomában a többi, izgatott kiabálással üldözik, mert társától ellopta mára félretett kenyérdarabkáját.

A sátrak közötti sikátorokon, a sátrakban árván hevernek a hullák, senki sem törődik velük. Másutt verekedés folyik, itt egy halotról lehúzott ruhadarabért, amott a halott iszákjában talált kenyérért, vagy egy korty vízért, amely a kulacsban még megmaradt. A kordonon túlmenni nem szabad, mégis megkísérlik, hajtja őket a szomszomság, mert víz itt nincs, csak ami az árokban folydogál, attól pedig eltiltották őket. Hiába! most is az a helyzet az árok mellett, mint tegnap, azzal az egy különbséggel, hogy ma már egynéhány hulla is fekszik partján. A néhány szál carabinieri fütykössel iparkodik őket az ároktól elkergetne, de nincs rá mód, mert miközben a hátukat érik az ütlegek, boldogan szürcsölik tovább az undorító vizet.

Délután a Dorával megjött a Cala Realéból kirendelt 26 fogoly tiszt és két pap *Schmidt* őrnagy vezetése alatt, 12 főnyi szolgálatukra rendelt fogoly legénnyel együtt. Velük jött két tisztiszolga és egy szakács is az orvosok szolgálatára. A tiszteknek a tábor lezüllött, eltompult, fegyelemtől elszokott, csak kínzó testi szükségletei kielégítésére gondoló embereit kellett volna fegyelmeznük, ezért küldték őket. Utasításokat az olaszoktól nem kaptak, karhatalom nem állott rendelkezésükre, a legénység előtt a mostani állapotok közt semmi tekintélyük nem volt. Legtöbbször a tizenkét napos pihenés, nyugodt élet, jobb táplálkozás ellenére, egészségileg még mindig nem volt rendben. Tekintettel erre és a táborban uralkodó mindenféle járványos bajra, nem is lehetett őket oda beengedni. Az orvosok azonnal tiltakoztak alkalmaztatásuk ellen és sikerült is elérni, hogy az olaszok nem vették igénybe szolgálataikat, de ott tartották őket a kordonon kívül január 18.-áig.

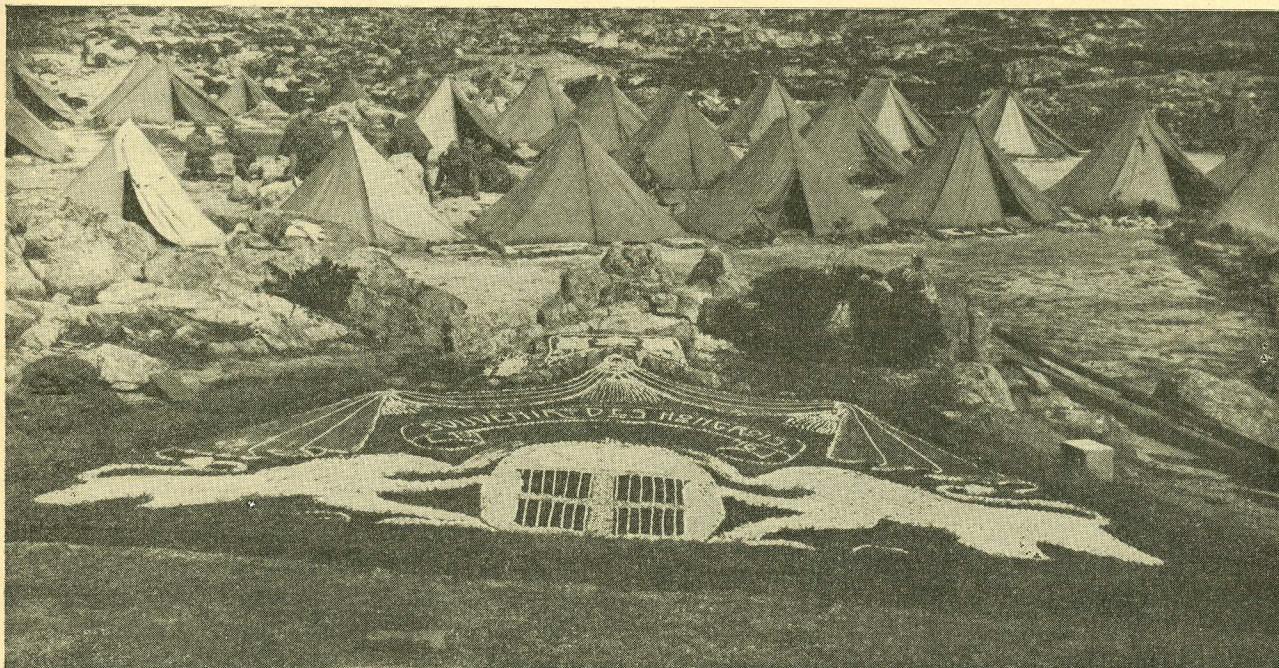
Maga Schmidt őrnagy is tiltakozott kirendeltetésük ellen, kiemelte, hogy odaérkezésük alkalmával senki sem tudott róluk vagy kiküldetésük céljáról és hogy az orvosok igazolása nélkül őket is rövidesen a kolerás táborba helyezték volna. Szerinte a legénységnek elsősorban vízre, élelemre, ruhára; a betegeknek kórházszerű ellátásra van szüksége, ha ez megvan, a fegyelem magától helyreáll. Egyébként az orvosok kívánásait jogosoknak s azok sürgős teljesítését maga is szükségesnek találja.

A tisztekkel együtt kenyeret és vizet is hozott a Dora és ennek a kiosztásánál megismétlődtek az előző napi jelenetek. A táboron belül a foglyok teljesen magukra voltak hagyatva, a rangfokozati

különbségek elenyésztek, a legdurvább ököljog uralkodott. Az egyik fogolynak társai *kővel* verték ki aranyfogát a szájából, hogy érte a kordon őreitől kenyeret vásároljanak!

Az orvosok előterjesztésére megígérték, hogy lehetőleg mindent teljesítenek, de a táboron belüli kordon felállításához használják fel a saját embereiket. Fegyvert persze nem adnak nekik, vágjanak maguk-

adnak, mindjárt bőven akadt jelentkező, akikkel azután dr. Lauter és dr. Rosenzweig ezredorvosok megkezdhették a hullák eltávolítását. Ezeket ásó híján most sem lehetett földbe temetni, tehát felrakták valamennyit a hullahegy tetejébe. A többi orvos újból sorra járta a sátrakat s újra különválasztotta a betegeket az egészségesektől. Orvosságot persze nem tudtak nekik adni, de már az a tudat,

A m. kir. hadtörténelmi levéltár gyűjteményéből.

ASINARA : TUMBARINO „SOUVENIR DES HONGROIS.“

nak a bokrokról vesszőt. Az őrcsapatot, illetve a kordont, talán *tíz* emberrel, megerősítették.

Az orvosok, sátorról sátorra járva, a gyanúsaknak látszó betegeket már előző nap kiválogatták, s ezeket a tengerparton lévő úgynevezett kórházsátrakba vitették át, ám reggelre a tábor újra össze-vissza volt keveredve. Nem egy beteg az éj leple alatt akár négykézláb is visszamászott egészséges, megszokott társai közé, nappal viszont az egészségesek lopóztak a kórházba a betegek közé, hogy a kenyeret vagy konzervhúst, amelyet azok képtelenek voltak elfogyasztani, tőlük megvegyék vagy elcserélik.

Az orvosok felszólítására, hogy ki jelentkezik a jobb erőben levők közül kordonszolgálatra, senki sem állott ki. Még kevésbé lehetett volna a halottak eltakarítására önkéntes jelentkezőket kapniok, arra meg, hogy kirendeljék őket, egyáltalán nem lehetett gondolni. Mikor azonban az olaszoktól sikerült ígéretet kapniok, hogy az ily munkára vállalkozóknak rendes adagjukon felül még egy fél kenyeret

hogy törődnek velük, mintha új erőt öntött volna az emberekbe.

A sátrakban most is sok helyütt akadtak halottakra, akikről társaik nem tettek jelentést, akár nemtörődomségből, akár azért, hogy ezeknek kenyéradagját is megkaphassák. Volt, aki halott társával a vállán állt oda a kenyérosztáshoz és miután a maga kenyerét megkapta, a halottra mutatva : „Marod“ szóval annak részére is kenyérért esedezett. Nem egyszer megtörtént, hogy a halottat egészen kifosztották és meztelenül a sátor elé dobták. Mások a kolerások mellett, a halottakkal egy sátorban, ettek és aludtak. A sok nyomorúság, amelyen átmentek, eltompította minden emberi érzésüket. Szinte lesték a betegek halálát, hogy azt a kis darab kenyeret, amelyet azok reszkető kezükben még az utolsó pillanatban is görcsösen szorongattak, megkaparinthassák!

Miután latrinák nem voltak, az egész tábor talaja, még inkább a sátrak belseje, szennyezve volt. Január 2.-án délután egy rakomány préselt szalma

érkezett, — addig a puszta földön feküdtek a legtöbben, a betegek is — de ezt nem lehetett rendesen szétosztani, mert a tömeg megrohanta a rakományt s egy pillanat alatt széthordta.

Ily kezdetleges viszonyok között jött az olaszok parancsa, hogy az orvosok állítsák vagy állíttassák össze a foglyok névsorát, de — elfelejtettek a parancshoz papírt is mellékelni!

Másnap elhozták a papírt, régi sorozási íveket és az értelmesebb emberekkel meg is kezdték a foglyok összeírását. A táboron belül persze nem volt kordon, így egyesek egymásután több helyen is felvétették magukat a névjegyzékbe. Ezzel azt érték el, hogy az étel- és kenyérosztásnál ily módon két, sőt három adagot is felvehettek, mások pedig anélkül maradtak, mert a hiányt pótolni nem lehetett. Egy ízben az egyik táborban száz doboz konzervvel kevesebb volt a kelletténél: száz ember konzerv nélkül maradt aznap! Megtörtént az is, hogy egy-két zsák kenyér penészes, tehát élvezhetetlen volt, ezt sem pótolták, tehát újra vagy száz ember maradt éhen. Nem csoda, ha a póruljártak az éj leple alatt sátorról-sátorra sompolyogva, úgy lopták össze élelmiszerüket.

Orvosaink első mentő lépései

A sok visszasság meggátlására az orvosok a sátrakat felszedették és egy távolabb fekvő, aránylag tiszta területen, jó távolra egymástól állíttatták fel. Ekkor tűnt csak ki, hogy hány halottat rejt még a tábor. Az összevissza szennyezett táborhelyen, mint egy csatatéren, úgy feküdtek a hullák. A sátrak felszedésekor nagyszámú sátorlap is előkerült, melyeket ezek az alig öltözött emberek, akik rongyaikban nappal is dideregtek, éjjelre takaróul tettek félre. Esténként a közeli bokrok összegyűjtött ágaiból — messzire nem mehettek a kordon miatt — majd minden sátor mellett tüzet raktak és magukkal hurcolt bögréjükben vízben megfőzték a kenyeret levesnek és a tűz mellett melegedtek; e közben nem egy sátor kigyulladt. Részben az elrjtett sátorlapok és elhamvadt sátrak okozták, hogy még a betegek sem mind kerültek fedél alá, noha az éjjelek, főleg hajnal felé, nagyon csípősek voltak, másrészt a sátrak száma *egyáltalában* nem volt elegendő.

A kórházsátrak helyét is megváltoztatták, de a part közelében hagyták őket, úgyhogy a betegek és egészségesek csoportját most már nagyobb távolság választotta el egymástól s így összekeveredésüket könnyebb volt megakadályozni.

Az orvostanyát is lakályossá tették. A hó közepén túl már mindegyik orvosnak külön sátra volt, melyet ládákból sajátkezűleg készített bútorokkal is berendeztek. Az orvostanya bejáratánál a táborból vissza-

térő orvosokat két mosdótál (többet nem kaptak) várta, szappannal és szublimátos vízzel, cipőjüket a napos tisztiszolga szublimátos ronggyal megtörölte, ruhájukat végigkefélté, a cipő talpával jól megtaposták az elhintett oltott meszet, azután vonultak csak be a tanyára. Ha időnként fertőtleníttetni akarták egyetlen rend ruhájukat, a január 1.-től kezdve működő fertőtlenítőbe adhatták, e művelet tartama alatt azonban kénytelenek voltak sátrukban maradni.

Január 3.-ára a tábor tömegét az *Indiana* és a *Dante* szállította foglyok is szaporították. Ezért az orvosok az egész területet, a foglyokat szállító hajók szerint négy részre, úgynevezett *reparto*-ra osztották. Mindenkinek megvolt a maga repartója. A *Duca di Genova*-t Wotrubec Otmár ezredorvos, a *Re Vittorio*-t Schatz Róbert ezredorvos, az *Indianá*-t és *Danté*-t Jurinac Lajos ezredorvos vezette. A felügyeletet az összes táborok felett, mint rangban legidősebb, Lauter Pál ezredorvos gyakorolta, a temetésre és fertőtlenítésre Rosenzweig ezredorvos ügyelt fel.

Az említett ezredorvosok vezetése alatt működtek: *Reparto Duca di Genova*: Pruška Henrik főorvos, Šmelcer Ladislaus segédorvos.

Reparto Re Vittorio: Gassner Oswald segédorvos-helyettes (az első napokban Csáki László segédorvos-helyettes, februártól március közepéig: Rosenzweig Viktor ezredorvos is).

Reparto Indiana: Gottlieb Ervin segédorvos, Stein Viktor segédorvos-helyettes.

Reparto Dante: Weiss Sigmund segédorvos és Marschall Emil segédorvos-helyettes.

Az egyes táborokat elég széles közzel különítették el egymástól s mivel néhány ásót is kaptak, a táborok oldalán a tenger felé vezető irányban latrinákat készíttettek. A sátorsorokon és sátrakon belül lehetőleg egy nemzetiségbelieket helyeztek egymáshoz és két-két sátor fölé egy-egy altisztet pajtássági parancsnokul, tíz sátor fölé egy szakaszvezetőt vagy őrmestert rajparancsnokul és még egy altisztet a rajparancsnok helyetteséül rendeltek ki. Mindegyik tábornak a tenger partján megvolt a maga külön kórháza.

Ezen a napon már valamivel katonásabb rendben folyt le az ebédoztás. Néhány embernek penészes kenyér jutott vagy egyáltalában nem jutott, de az orvosok közbelépésére az olaszok a hiányt kétszer-sültséggel pótolták. A megbetegedések száma csökken, bár a halálozás még mindig erős. A légénység soraiban néhány orvosnövendék és egyéves önkéntes is akadt, ezeket a kórházakba osztották be és külön sátrakban, a légénységtől elkülönítve, a kórház és a tábor közti területen helyezték el.

Olasz hadnagyok és főhadnagyok is érkeztek az egyes táborokban az ügykezelési teendőik elvégzésére.

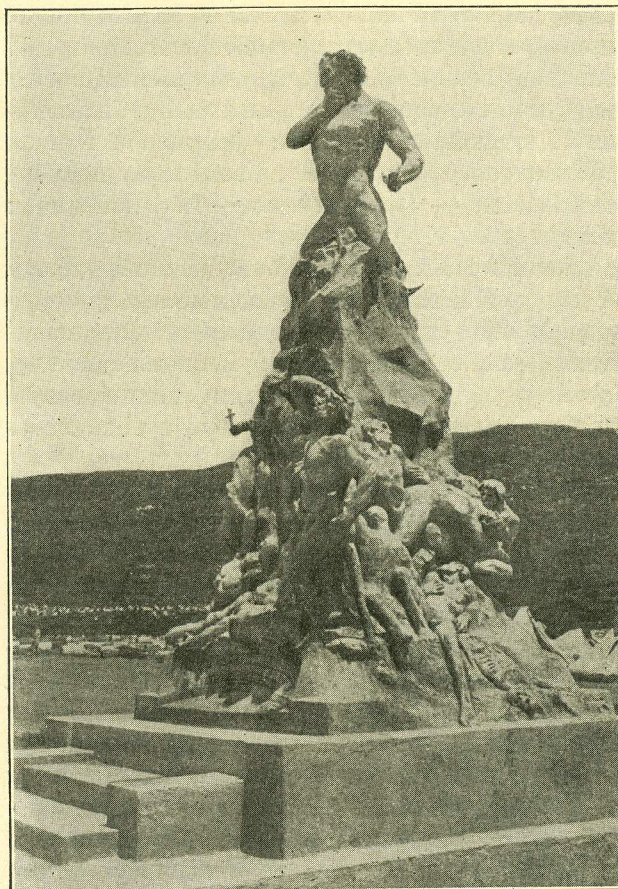
Ezek is az orvostanyán telepedtek le sátrak alatt. Mivel a hajó, melyről az orvosok eddig élmezésüket kapták, eltávozott, mostantól a saját konyhájukról kellett étkezniük. Az olaszoktól e célra húskonzervet, rizst és csótészta-t kaptak. Az olasz tisztek néhány héten át velük együtt étkeztek. Valamennyien nagy jóindulattal kezelték a legénységet és Carrussal együtt, mindvégig a legjobb viszonyban voltak a fogoly orvosokkal. Meg is érdemlik, hogy azokat, akiknek neve e sorok írójának emlékezetében maradt, itt felemlítsük: *Appiani, Belloni, Cattanesi, Leonardo, Nava, Turco, Volterra*. Ők készítették el a névsor alapján az úgynevezett személyi lapokat az egyes foglyok részére s ezzel az ételosztásnál teljesen megszűnt a kétszeri jelentkezés lehetősége.

Az ásók megérkezéssel a sírásók is megkezdtek működésködni. A táboroktól nyugat felé, a fővenyes parton temettek legelőbb. Csakhogy a takaró földréteg legtöbb helyen oly vékony volt, hogy újabb és újabb helyen kellett próbálkozniok — s ha találtak megfelelőnek látszó helyet, pár nap múlva az állandó szél elhordta a hullák fölül a homokot s hol egy kar, hol egy láb bukkant ki a földből. Ijesztő módon szaporodott ezért a hullatömeg a tábor mellett és mivel a petróleummal való halottégetés nem sikerült, *Marini* tábornok január 4.-én ittjártakor elrendelte a hulláknak egy nagy kőfal által határolt területre való berakását, mésszel leöntését. Föléjük kő- és földréteg került és készen állott a fornelli nagy sír, mely vagy hatszáz holttestet fogadott magába. Persze napokig eltartott, míg a nagy halálozás mellett a sok halottat eltakarították.

A tábornok távozása után parancs jött, hogy négy orvos haladéktalanul induljon a sziget egy másik pontjára. Gabányi főorvos és Valjevo óta hú társai: Popovics János, Szenes Andor segédorvosok és Aczél Elemér segédorvos-helyettes vállalkozott e feladatra. Nyolc ór *feltűzött szuromnyal* közrefogta és Strettibe kísérte őket, ahol hasonló tábor létesült. Néhány nappal később, minthogy a munkát nem győzték, Csáki László és Bienestock Mór segédorvos-helyetteseket s utóbb még Hladik Ladislaus és Figar Vladimir segédorvosokat is utánuk küldték.

Estefelé kisebb gyógyszerküldemény érkezett, de oly csekély mennyiségben, hogy egy napra is alig volt elég. Ugyanis most már rendes beteglátogatást (maródivizitet) tartottak s az emberek most már orvosságért is könyörögtek. Másnap, január 5-én szerencsére megérkezett a főállomásra átküldött hadifogoly gyógyszerész, Kostelac Péter zászlós, aki mindössze némi alkoholt és szublimátot s egy zsák mestret talált orvosságkészlet gyanánt.

Minthogy azonban a betegek követelték az orvosságot, a gyógyszerész a szigeten vadon burjánzó fehér ürömcsokor leveléből készített 1%-os főzetet s ebbe alkoholt és feketekávévet vegyített, később ópiumtinktúrát és jódtinktúrát is. Ez volt az asinarai csodaszer, az orvosok közt *Tinctura Asinara* néven

Czamatzer L. „Asinara 46 képen“ c. albumából

„LUNGO VIAGGIO“ (A HOSSZÚ ÚT)

Nemess György szoborműve a Campo Perdu-i táborban

ismert orvosság, amelyet szegény betegek nagy bizalommal s talán nem is egészen eredmény nélkül szívesen beszédtek.

A szükséges élelmiszerek, szalma, kenyér, víz most már elég rendszeresen érkeztek, sőt az orvosok gyertyát, gyufát és tíz pár komótcipőt is kaptak. A táborban azokat is külön lehetett most választani, akiknél az emésztés nem volt egészen rendben és így hajlamosak voltak kolerára. Ezeknek táborosait a kórház és az egészségesek tábora közé helyezték, úgyhogy minden tábor három részre oszlott. Közvetlenül a tenger mellett a betegek (colerosi), beljebb a gyanúsak (sospetti) s legvégül az egészségesek (presunti sani) voltak. Az összes fornelli foglyok száma ekkor körülbelül 9000 lehe-

tett. A hullák eltakarításával állandóan 80 ember foglalkozott, mások ápolók voltak, fát és ágakat hoztak, segítettek a különféle rakodásoknál.

A tisztekkel Cala Realéről áthelyezett Mellan és dr. Jehardt katonai papok is bevonultak az orvos-tanyára, gondoskodtak a foglyok lelki szükségleteiről és a halotti anyakönyveket vezették. Január közepétől kezdve hathatósan támogatta őket Domenico Borgna misszionárius, a sassarii papnövelde rektora, aki németül is beszélt és ottartózkodása idején (február 1.-ig), orvosi diplomája lévén, még testi gyötrelmeikben is istápolta a foglyokat. Jellemző a foglyok kedélyállapotára, hogy Mellan tisztelendő egy szentbeszéde alatt — január 11.-én — közbekiáltottak: „Kenyeret és vizet adjatok.“

A javulás lassú menete s az a körülmény, hogy a betegek célszerűbb elhelyezése, élelmezése, orvossággal ellátása az orvosok úgyszólván naponkénti felszólalása ellenére még mindig nem volt rendezve, Schmidt őrnagyot arra kényszerítette, hogy a spanyol követhoz intézett olasznyelvű sürgőnyt adjon át Carrusnak, melyben közbelépését kéri.

Valószínűleg nem csupán ennek hatása alatt, hanem az igénybevett szállítási eszközök fokozása folytán is, az ellátási viszonyok hamarosan határozott javulást mutattak: a két ciszternahajó rendszeresen naponta, az élelmezési hajó néha naponta kétszer is megjelent, a két nagy-sátorban lassanként élelmiszerek gyűltek össze; azt is megengedték, hogy a legénység a tábor közelében levő két forrás vizét (közte a Fonte Rosmarint is) használhassa, január 8.-tól kezdve teherautók hozták a kenyeret, január 11.-én nagyobb mennyiségű rizs érkezett, sőt a főzőedények is megjöttek, de csak január 15.-e után kapták úgy a betegek, mint az egészségesek az *első meleg ételt*. Ugyancsak január 10.-e táján került a tengerpart közelében levő raktársátrak mellé 23 hordó összesen 100 hl űrtartalommal, amelyekbe a ciszterna hajók vizét bocsátották. Január 22.-én egy 130 m³ űrtartalmú vastartály érkezett tele ivóvízzel. Január 20.-án Fornelli 8000 takarót kapott.

Január 12.-én jött az első hivatalos, kiadósabb gyógyszer szállítmány, mely azonban a nagy szükséglet folytán nem volt elég a következő küldemény megérkezéséig. *A betegek részére tejet első ízben csak január 24.-én szállítottak, akkor is csak összesen 24 litert! Február elsőjéig újra nem láttak tejet.* A kórházakban még mindig nehéz volt a helyzet, noha már itt is sokkal jobb, mint az első napokban, miután ezeket is újra átrendezték. Most már az alacsony sátrakban csak két-két beteg feküdt, de ha az orvos meg akarta vizsgálni őket, térdére kellett ereszkednie, vagy a beteget ki kellett húznia a sátorból. A kolerássátrakat egészen a tengerpart mellé helyezték, tőlük elég széles térrel elválasztva

állottak a gyanúsak, újabb nagyobb térköz után még feljebb a vérhasbetegek sátrai s még nagyobb köz választotta el ezektől a más bajban sýnylőddőket.

Természetes, hogy a legérzékenyebb ponton, a betegek ellátásán, úgyszólván mindennapos sýrlődások voltak az orvosok és az olaszok között. Az orvosok semmiképp sem tudták megérteni, hogy a mindjárt kezdetben igényelt, megígért s azóta naponta sürgetett elemi szükségletek mért késnek oly sokáig. Az orvosi munkát az egész táborban kizárólag ők látták el s mire az olasz tisztek megérkeztek, a tábor szervezési munkájának nagyobbik felét is elvégezték. Néhanapján megjelent közöttük egy olasz polgári orvos, aki azonban csak kívánságaik jegyzékét vette mindig át.

Schmidt feljegyzései és jelentése szerint a legénység élelmezése és vízellátása január 1—18.-a közt következőképp állott:

Január 1. Semmi.

Január 2. Egy negyed kenyér, egy darabka főtt, száraz hús, 2 burgonya, némi víz.

Január 3. ½—1 kenyér, egy darabka főtt, száraz hús, némi víz.

Január 4—5. 1—1 kenyér, 1—1 húskonzerv, semmi víz. A kiosztás utóbbi napon d. u. 5 óraker történt.

Január 6—8. 1—1 kenyér, 1—1 húskonzerv, némi víz.

Január 9—11. 1—1 kenyér, vagy 4—4 kétszersült, 1—1 húskonzerv, némi víz. 11.-én kisebb számban főzővedreket osztottak ki.

Január 12. Mint az előző napokon, a Duca-tábor kivételével, hol némi főtt rizst adtak ½ konzervvel.

Január 13. 1 kenyér vagy 4 kétszersült, 1 konzerv, víz. A főzést beszüntették.

Január 14. 2 kétszersült, 1 húskonzerv, víz.

Január 15. ½ kenyér, némi víz. Kiosztás d. u. 5 óraker.

Január 16—18. ½ kenyér, egy maroknyi rizs, melyet gallyakból rakott tűzön kií maga főzhetett meg.

Sajnos, a kolera- és vérhasbetegek is ugyanezt a táplálékot kapták. Amikor január 6.-án túl a foglyoknak megengedték egy forrás vizének használatát, tábortűzön maguk főztek a kétszersültből és füvekből kenyérleves-féle ételt.

A kirendelt fogoly tiszteket és orvosokat január 2.-ig bezárólag a hajókról élelmezték. Január 3.-tól kezdve a tisztek és orvosok saját külön konyhájuk főztjét ették.

A fogoly tisztek és orvosok január 3.-tól ebédjük és vacsorájuk elkészítéséhez fejenként és naponta egy húskonzervet, egy kenyeret, makarónit és rizst kaptak. Január 10.-étől kezdve saját kérelmükre a makaróni és rizs helyett olykor kelt, kelvirágot vagy burgonyát kaptak. Tűzelőfát is szállítottak nekik január 10.-e után. Reggeliről gondoskodás nem történt. Élelmezésért fejenként 1 líra 80 centesimöt számítottak fel nekik naponta.

Az orvosok január 6.-án túl, amikor fizetésükre előlegül tizenhatan összesen 100 lírát kaptak, kondenzált tejet, narancsot, kakaót, később a csaknem naponta jelentkező 1—2 vitorlás bárka útján főzeléket, sertés- és bányahúst is hozathattak. Csemegéül a bárkás nagy suttymban (mert nekik nem volt szabad újságot olvasniok még márciusban sem, míg a más táborokban lévő tisztek már január elején végigböngészhették az olasz lapokat) a „Nuova Sardegna“ egy-egy számát hozta el egy-egy líra ellenében.

Január 15.-étől a legénység egészségesként kezelt részét olasz orvosok átvizsgálták s a valóban egészségeseknek bizonyultakat fürdetésnek, szublimátos és petróleumos ledörzsölésnek vetvén alá, új fehérneműbe és új ruhába bujtatták, majd a régi tábortól északra, a lejtő felsőbb részén vert táborba helyezték át. A tisztogatási műveletet pár napos elkülönítés előzte meg. Január utolsó napjáig 4570 ember volt elkülönítve, átvizsgálva és újonnan felruházva. Az áttelepítés célja az volt, hogy a zsúfolt és nehezen hozzáférhető Fornellit tehermentesítsék s a kiválasztottakat egy még szűz helyre, *Tumbarino*-ba helyezték át. Az új tábor előkészítő munkáit január 20.-án kezdte meg egy század olasz népfelkelő. Az elhagyott táborhelyeket tűzzel alaposan megtisztogatták és mésszel bőven behintették.

A fornelli táborok létszáma különválásuk idején:

Duca 2800, Re Vittorio 2700, Indiana 2400, Dante 1173 (ebben a számban 73 a Natalról idekerültek száma). Összesen: 9073.

A hónap végén az Asinarán levő összes betegek száma 1610 volt, ezek közül magában Fornelliben 874-en voltak.

A január havában Fornellin elhaltak számát (inkább mérsékelt, mint túlzó számítás szerint) napról-napra, a következő táblázat mutatja:

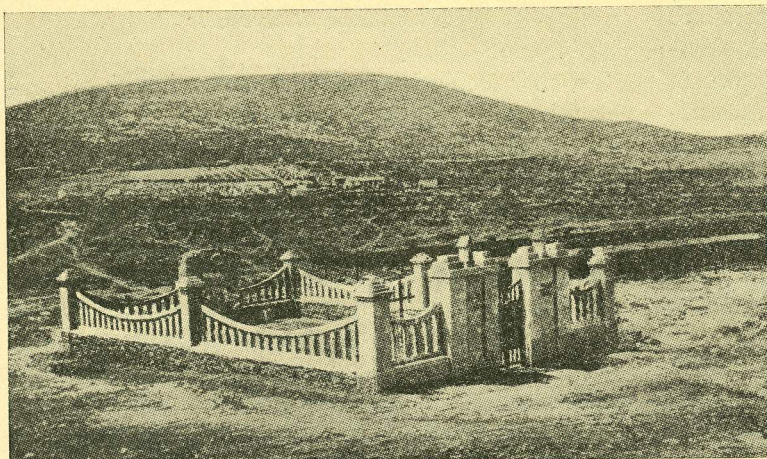
Nap	Haláleset	Nap	Haláleset	Nap	Haláleset
1.	210	12.	41	23.	37
2.	235	13.	59	24.	37
3.	130	14.	61	25.	25
4.	80	15.	42	26.	23
5.	80	16.	48	27.	29
6.	80	17.	46	28.	28
7.	85	18.	50	29.	28
8.	90	19.	16	30.	23
9.	91	20.	23	31.	42
10.	86	21.	33	Összesen: 1957	
11.	64	22.	35		

A fornelli táborban, valószínűleg a járványra tekintettel, csak a hónap második felében osztották szét a legénység körében a levelezőlapokat, melyekből azután egy héten többször is útnak indíthattak egyet-egyét.

Február elején kezdődött az egészségesek táborának fokozatos kiürítése, illetve áthelyezése *Tumbarino*-ba. Február 3.-án 1015 ember került oda *Wotrubec* ezredorvossal, 6.-án 450, 11.-én 600, 15.-én 500 és 24.-én 230 volt az áthelyezettek száma. A hónap közepén, az ott jelentkező fertőző betegségek miatt, *Weiss* segédorvost is áthelyezték szolgálatra.

A kórházak alapos átszervezés alá kerültek. Február 4.-én fogtak hozzá nyolc *Gottschalk*-sátor felállításához, melyek mindegyikében 10—12 ágy volt elhelyezhető és végre 7.-én, öt hét után, ágyba kerülhettek a súlyosabb betegek! (Természetesen a kolerás és vérhasbetegek nem.) A nagy sátrakat egy egész sereg *Bucciantini*-sátor vette körül, a könnyebb betegek részére. Ez volt a *belbetegek kórháza*, melybe lassanként áthelyezték az egyes táborok betegeit. Körülbelül a régi tábor helyén állították fel a sátrakat az összes táborok *vérhasbetegei* részére; ezt a kórházrészt kövekből összerakott alacsony fal vette körül. A csekélyszámú kolerás beteg, *kolerabacillushordozó*, illetőleg ezekkel érintkezésbe jutottak lejjebb, a tenger közelében voltak elhelyezve. A *Gottschalk*-sátorokban néhány hastífusz- és kiütéses tífusz eset is kezelés alá került, a legtöbb beteg azonban szervi szívbajjal, vesebajjal, reumával, tüdőbajjal vagy általános kimerültséggel feküdt ebben a kórházban. Különben itt *Schatz* és *Rosenzweig* ezredorvosok működtek, míg a vérhasosztályt, mely a hónap vége felé a legnépesebbé vált, *Schatz* ezredorvos vezetésével *Pruška* főorvos és *Gassner* segédorvos helyettes látták el. Február 15.-én a belkórház két *Sarzotto*-sátorral bővült, melyekben a betegek két egymás fölött levő emeleten voltak elhelyezve. Ezeket Fornellin nem soká vették igénybe, mert nagyon körülményes volt bennük akár az alsó, akár a felső emeleten fekvő beteg vizsgálata, meg az erős szélvihar hamarosan fel is döntötte az egyik alkotmányt. A betegek összpontosítása folytán az *Indiana* tábor kórházosztálya február 21.-én, a *Duca*-é 26.-án feloszlott.

A betegek ellátása most már megfelelő volt, mert mindegyik kórház mellett külön konyha működött. A betegek részére február 1.-től kezdve naponta érkezett 20 liter sterilizált tej, — a vérhasbetegeknek igen jó eredménnyel időnként *Yoddu*-t (a joghurt szárdinai változata) is lehetett adni. Ezenkívül ugyancsak naponta 8 liter *vernacciót* (ürmösbor), 4 liter konyakot és 50 citromot kaptak. A többi szükséges gyógyszer most már rendszeresen és kielégítő mennyiségben érkezett. Olasz részről dr. *Mascitelli* tart. ezredorvos volt ekkor Fornellire kirendelve, aki az igazgatási ügyeken kívül a betegekkel is törődött és a fogoly orvosok óhajait mindenképpen iparkodott teljesíteni.

Ferrari G. C.: *Relazione stb. művéből*

ASINARA: A STRETTII KIS HADIFOGOLYTEMETŐ

A viszonyok javultával a halálozás is jelentékenyen csökkent, mert február folyamán összesen csak 592-en haltak meg.

A hónap elején egy-egy hordozható tábori oltárt bocsátottak az egyes táborok papjai rendelkezésére és a szabadban vagy a Gottschalk-sátorban felállított oltárnál, később egy hordozható fából készült kápolnában a két fogoly pap felváltva mondhatott misét a tábor különböző helyein.

Fornelli gyorsabb kiürítése végett, és azért is, hogy a Durazzóból jelzett kolera- és tífuszbeteg olasz katonák részére helyet csináljanak, március 1.-én megkezdtek a fornellii betegek egy részének átszállítását *Cagliari* és *Sassari* kórházaiba. Az első alkalommal 141, március 2.-án 143, 4.-én 141 beteg került át Szárdiniába, olasz orvos és fogoly ápolók kíséretében. Élelmiszert, tejet vittek magukkal. A 3. szállítmány útja alatt két fogoly hirtelen, szívbénulásban meghalt. Az első szállítmányokban főleg vesebajosok, reumásak és sebészeti betegek foglaltak helyet, a későbbiekkel bélhurutos és vérhasbetegek is útra keltek, ami a kezdetleges vasúti kocsikban — hivatalos jelentés szerint — nem vált a betegek előnyére.

Ezen áthelyezések kapcsán a kórházi létszám tetemesen megcsappant, mégpedig úgy, hogy a március 1.-ei 805 betegből március végén már csak 214 maradt a kórházban. Az elhaltak száma pedig márciusban csak 125 volt.

A táborok száma újra apadt Fornellin, a *Dante* március 6.-án feloszlott, orvosait Tumbarinóba helyezték át 250 legénnyel együtt. Fornelliben mindössze 1429 fogoly maradt, ezek közül 1049 egészséges.

Az egészségesek közül 750 betegség után üdülőben volt, de még oly gyenge állapotban, hogy semmiféle szolgálatra nem volt alkalmas. A többi 299 mint ápoló, sírásó, küldönc, az orvosok tisztiszolgája, az

irodában, a konyhákban működött, fát hordott stb. Az élelmiszerek Tumbarinóba való átszállítása is kezdetét vette.

A tábor feloszlatása

A kolerát a hónap elején, legalább is a fornellii kórházban, megszűntnek lehetett tekinteni. Ennek folytán az ott működő orvosok kéthónapi sátorlakás után március 1.-én újra fedél alá jutottak, a fornellii házcsoporthoz a táborhoz legközelebb eső házában, mely három hó előtt még fegyencek tanyája volt. A többiek: egy Campo Perdon, kilencen Strettin, öten Tumbarinón továbbra is sátrak alatt laktak, mint a fogoly legénység, de egyesével.

A legénység egészségi állapotának rohamos javulásával egyre közelebb látták azt a pillanatot, amikor elfogy a munkájuk. Célszerűnek látszott tehát jó előre újból kísérletet tenni, hogy a genfi egyezmény alapján hazakerüljenek. Kérvényükre az volt a válasz, hogy mivel ők szerbiai hadifoglyok, az olaszok nem intézkedhetnek felőlük!

A tavasz beköszönte, mely embereink előtt ismeretlen virágok százait terítette hímes palástként az addig kopár területekre, jó hatással volt a foglyok kedélyállapotára. Kezdték a sátrak kerületét kőszegéllyel kirakni, a szegélyen belül elültették a talált vadvirágokat, a sátrakat is zászlókkal, apró székerekkel díszítették, az utak kereszteződésénél tarka kövekből mindenféle mintákat, címereket raktak ki. Akik tűzifát hozni kijártak a hegyekbe, elhozták a borókafa jószagú ágait, melyekből hamarosan apróbb faragványok, főleg szivarszipkák készültek. Utóbb azután az orvosok részére hallgatócsöveket, majd olasz mintára berakott (intarziás) cigaretta-tárcákat, gyufatartókat stb. faragtak, vájtak ki ebből a fából. Még valamilyen primitív töltőtoll-félét is fabrikált egyik fogoly, amely fából és fémhulladékokból készült.

A foglyok gyakran találtak a tenger partján kisebb-nagyobb viaszszerű, piszkosbarna tömegeket (el is keresztelték tengeri viasznak), néha 2—3 kg súlyban, amelyek tűzön könnyen elolvadtak és kormozó lánggal el is égtek. Mit tettek élelmes katonáink? Holmi sátorlapmaradékból csíkot vágtak, ez volt a bél, s a könnyen olvadó viaszból egészen szabályos, bár kissé erősszagú gyertyát öntöttek köréje.

A kórházak belső berendezése váratlanul meggyarapodott. Március közepe táján, szinte meglepetésszerűen, szépen kiformált, barnavörös agyagedé-

nyek: poharak, kancsók, tálak, ágytálak stb. érkeztek, melyek mind Tumberinón készültek, egy magyar keramikus műhelyében.

Március végétől kezdve nemcsak egészséges, hanem beteg foglyokat is helyeztek át Tumberinóba, úgyhogy május végével a fornelli tábort teljesen megszünt. Az átszállítások hajóval történtek, a súlyos betegek hordágyon kerültek a hajóra. Amint a betegek száma csökkent, az orvosokat is fokozatosan áthelyezték, az utolsó, ottrekedt négy orvos és egy pap május 30.-án hagyta el Fornellit. Ezzel le is zárulnak Fornelli történetének gyászos lapjai; szomorú napjaira csupán a *nagy sír*, a Re Vittorio régi tábora előtt lévő sírok, és a régi Indiana és Dante táborok közt, a tengerparton, egy harmadik temető emlékeztetnek.

CAMPO PERDU

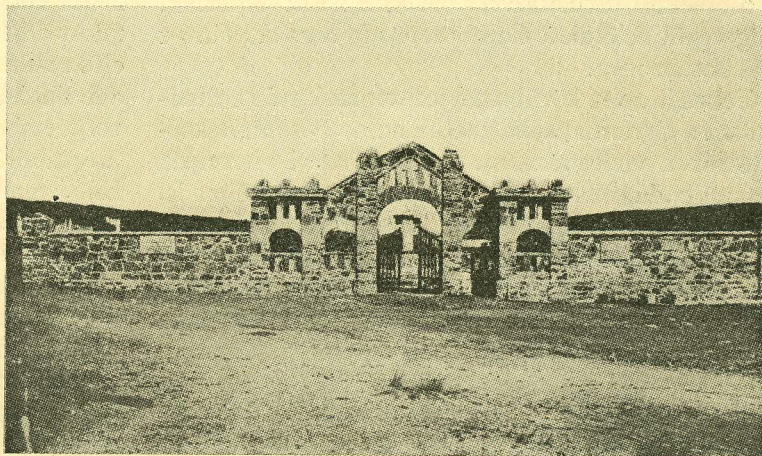
A *Cordova* 1915 december 20.-án érkezett Asinara kikötőjébe, fedélzetén két vérhasbeteggel. A fertőtlenítő szerek hiánya miatt a fogoly legénységet egyelőre a hajón hagyták. Ott is kezdték meg a hajnyírást, meg tisztításukat december 24.-én. December 26.-án a legénységnek egy részét a *nyugati táborba* helyezték Cala Realén. Azonban a *Cordova* fedélzetén közben egy fogoly koleragyanús tünetek között meghalt s ezért a kihajózást felfüggesztették. A bakteriológiai vizsgálat megerősítette a kolera kórismét, ezért a hajót továbbra is vesztégszár alatt tartották. 1916 január 1.-én a *Natal*-on, amely 1915 december 30.-án érkezett meg, szintén kolera mutatkozott. A két hajó tehermentesítése végett mégis szükségessé vált, hogy úgy a *Cordova*, mint a *Natal* fedélzetéről 300—300 egészséges foglyot, gondos vizsgálat után, partra szállítsanak és fürdetés és fertőtlenítés után *Campo Perdu*-n, előre elkészített táborba, megfigyelés alá helyezzenek. Ez volt a magva a később csaknem 6000 embert magában foglaló tábornak.

A campo perdui tábor kezdettől fogva igen csinos és rendes volt. A *cala reale*—strettii főút jobb oldalán két kőszoborral díszített oszlop közt nyílt az alacsony, virágdíszes kőfallal szegélyezett út, melytől jobbra a 2. és 3. repartók (tábori alosztály), balra az egyes repartók konyhái, élelmiszerraktárjai voltak. A repartókat szabályos utak szeltek át, ezek keresztelésénél kőből készült ülőhelyek, helyenként kőből készült díszek, mozaikszzerűen kőből kirakott különféle raj-

zolatú ágyások voltak. A sátrakat is kövekből és élővirágból való szegély övezte. A 2. sz. repartóban egy *Papp Anna* nevű nő is lakott, aki mint egyik tisztí étkezde szakácsnéja követte urát a harcra s vele együtt szerb, majd olasz fogságba került. Ugyancsak itt volt fogságban az egyik magyar katonabanda gyerekember zenésze is. A konyhák mellett balra kis út vezetett az olasz tiszték körsátrához, amely mellett ugyancsak kő- és virágdísz között ebédlőhelyiségük, egy vesszőből font pagoda állott, mellette a külön konyha. Később ide egy kézmosásra szolgáló, díszes lábakon álló kőmedence és egy lovasszobor is került. Távolság nyugat felé volt az 1. reparto *A* és *B* csoportja, míg a *C* csoport, melyben koleraeset későbbi időkben sem fordult elő, ezektől északra, a hegy oldalába került.

Miután a tábor közel volt a főállomáshoz, ellátása semmi nehézséget nem okozott. A foglyokból alkotott átvevő csoport katonás rendben trombitaszó mellett vonult be naponta a szükségletekért. Míg a víztartály el nem készült, lajtos kocsikon hordókban szállították a vizet, és azt minden tábor mellett külön kőfalon elhelyezett hordókba töltötték át. Kávéház a táborban már január közepétől kezdve működött. Két fából való kápolnában a táborbeliek részére olasz papok, május végétől Jehardt fogoly pap, miséztek. Utóbb az elkülönítő táborban is állítottak fel egy kápolnát.

A Stagno lungo közelében, fél kilométernyire a táborról nyugat felé, voltak az elkülönítő tábor betegek, a súlyosabbak Gottschalk-sátrak alatt. Táborukat kis kőfal vette körül, melyen át a vizet s élelmiszereket beadták, úgyhogy közelebbi érintkezésbe a külvilággal nem juthattak. Az itt levők, mint a többi táborban is, három elkülönített alosztályban (betegek, bacillushordozók és a bete-

Ferrari G. C.: *Relazione stb. művéből*

ASINARA: A STRETTII NAGY HADIFOGOLYTEMETŐ

gekkel érintkezésbe jutottak) voltak. A táboron kívül foglaltak helyet a konyhák, az orvosi sátor, a telefon, a felügyelő tiszt sátra stb. A vesztegzárban levők étkezése napi 200 g hús és rizsleves és négyszer napjában feketekávé volt, a betegek orvosi előírás szerint étkeztek. A fertőtlenítést, valamint a betegek kezelését olasz orvosok végezték; március közepétől kezdve Rosenzweig ezredorvos is itt működött.

Január 12.-én az *Accampamento orientale* és *occidentale* legénységét idehelyezték; külön csoportban az egészségeseket és a betegeket. Helyüket az itt rendelkező *Ferrari* tábornok gondosan előkészítette volt. A *kolera* itt is fellépett, de aránytalanul kisebb mértékben, mint a másik két táborban. Január 20.-án húsz súlyos kolerabeteg Gottschalk-sátorban ágyba került, de tizenkettő átjutott a vesztegzárállomás lazarettórába is. Január 25.-én, 26.-án már csak két gyanús eset merült fel, ezekből is csak egy volt bakteriológiailag igazolt kolerás. Mint a többi táborban, itt is megszerkesztették a névsort, állítottak ki személyi lapokat, vezették a halotti anyakönyveket. Január 27. és 28.-án összesen 69 megfigyelés alatt álló fogoly került ki az elkülönítő táborból, a következő napokban a hó végéig összesen 136.

A táborban január folyamán 187-en haltak meg.

Február 11.-én megkezdődtek a koleraellenes oltások, amelyeket március 26.-án fejeztek be. A foglyok nyolcnapi időközökben három injekciót kaptak, s egy napon 400 ember is került sorra. Rövid ideig tartó szünet után február közepén újabb koleraesetek léptek fel, ezért az első reparto embereit, akik között az új esetek legtöbbször mutatkozott, gondosan átvizsgálták, mivel teljesen el akarták őket különíteni a 2. és 3. periodo közt. Ezt a helyet azonban az időközben érkezett beteg olasz katonák részére foglalták le, azért ezeket a foglyokat, bár a többiektől elkülönítve, továbbra is itt tartották, míg végül belőlük a *Campo sopra la casa del Faro*-t alakították meg.

Február 20.-a körül a tengeri viharok miatt elmaradtak a ciszternahajók, ezért Campo Perdun is korlátozták a vízfogyasztást. A közlekedési viszonyok rosszabbodása hátráltatta a víztartály elkészültét is, mert a szükséges anyagok sem érkeztek meg. Február 22.-én a Cala Realén levőkkel együtt a tábor létszáma 6459 volt. A nem fertőző betegek ebben az időben az 1. és 2. periodo kóházaiba kerültek.

Februárban már csak 29 ember halt meg a táborban.

Március 8.-án Campo Perdu közelében egy nagy bádogtartályt találtak a partron C. I. P. jelzéssel, melyben kb. $\frac{1}{2}$ hl petróleum volt, valószínűleg tengeralattjárók részére (a petróleumot utóbb a foglyok féregtelenítésére használták fel). A part átkutatásánál Stretti nyugati partján egy másik ilyen tartályt

s egy még működő, nem olasz, világítóbóját találtak. Az egészségi viszonyok lényegesen javultak, úgyhogy márciusban Campo Perdun mindössze 14 haláleset volt (2.-án 10, 19.-én, 24.-én, 27.-én és 30.-án egy-egy). Az egészségesek most már rendszeresen jártak ki munkára: útjavításra, építkezésekre, a sütődékbe, vágóhidhoz, szállításokhoz stb. Campo Perdun és Strettin is létesült egy-egy kert, melyben paradicsomot és főzelékféléket ültettek.

Április folyamán a legénységi állományú foglyok részére is engedélyezték a zsoldot. Mivel a legénységet különböző táborokból vették a munkálatokhoz, ezek számontartása, fizetése néha nehézségeket okozott. Így hát külön csoportokat alakítottak azokból, akiket a műszaki csapatok mellé (*genio*), segédszolgálatra (*sussistenza*), a szállításokhoz (*trasporti*) és kórházakhoz (mint ápolók vagy segédmunkások) rendeltek ki. A campo perdui temetőben a halottakat külön sírba temették.

Május 7.-én a Punta Falcone mellett az angol *Santa Caterina* gabonaszállítóhajó léket kapott. Körülbelül száz fogoly kirendelésével sikerült előbb 60, majd május 13.-án 30 tonna búzát kimenteni. Meg kell még említenünk a francia „T” kormányozható léghajónak május 12.-én a portotorresi öböl előtt történt pusztulását, melynek a foglyok szemtanúi voltak. Május 17.-én a sassarii püspök fényes ünnepség keretében felszentelte a *cala realei* kápolnát, mely díszével együtt szintén fogolykezek munkája.

Az április közepén kiadott rendelet folytán, melyben a hadifogoly-bizottság felhívta a parancsnokságot, hogy Franciaországba való szállításra készítsen elő ötezer foglyot, köztük 250 kőművest, 250 asztalost, 200 ácsot, Campo Perdun is nekiláttak ezek kiválasztásának. A szigeten összesen 5000-nél több embert jelöltek ki a szláv, szerb és román nemzetiségűek közül. A campo perdui tábor ezek közül 1600 embert, illetve 50 kőművest és 25 asztalost állított ki. Május 20.-án indult az 1200 főnyi első szállítmány a *Seine*-nel (a Campo sopra la Casa del Faro-ból) Toulonba, május 21.-én a *Drôme*-on 1000 ember Strettiből, 22.-én a *Seine*-en 200 ember Strettiből, 1000 Tumbarinóból. 23.-án nem jött hajó, mert Corsica és Toulon közt tengeralattjáró hajók közellétét állapították meg, 24.-én a *Drôme* szállított el 750 tumbarinói és 50 strettii foglyot, 25.-én Campo Perdut is kezdték kiüríteni. Ezt az ötödik szállítmányt 255 itteni, 235 strettii és 310 tumbarinói foglyból állították össze.

Május 27.-én a *Christian Association* nemzetközi bizottságának képviselője, *Darius Davis* jelent meg a szigeten, hogy tájékozzódjék a foglyok szükségletei felől. A társulat ugyanis a hadifoglyokat könyvekkel, játékokkal, kézműves eszközökkel akarta ellátni szerte a világon. Davis három napig járta a táboro-

kat és *Lowrie Walter*, a római amerikai templom rektora útján küldött is mindenféle nyelven írott könyveket, írószereket, olajfestéket, dominót, 15 teljes futballkészletet és nagy tömeg hangszert (12 hegedű, 3 cselló, 30 gitár, 300 zenemű stb.). Ezeket a foglyok közt szét is osztották, viszont az általuk készített hangszereket ezek ellenében elvették a hadifogolymúzeum részére, melyet *Museo dei Lavori* néven május 15.-én alapították. Július végén érkezett az *Osztrák-magyar Vöröskereszt-Egylet* 300 kötetnyi könyvküldeménye, melyet az akkor még Asinarán időző legénységi foglyok s a nemrégén Portoferraiából visszaérkezett szerbiai fogoly tisztek között megosztottak. Pénzküldemények számos helyről érkeztek, így a spanyol követ 2000 lírát küldött, melyet a papok a kórházakban a betegek között osztottak szét. Az *Osztrák-magyar Vöröskereszt-Egylet* 3910 lírás küldeményét a fogoly orvosok arányosan szétosztották azok közt, akik hazulról semmiféle támogatásban nem részesültek.

Július 9.-én a campo perdui tábor felett lévő hegyoldalon nagyobb tűz ütött ki, mely nagy területen lepörkölte a bokrokat és bizottsági becslés szerint 1000 líra kárt okozott. A gyanú a foglyokra terelődött, de a tettetést nem tudták kikutatni, ezért a campo perdui tábort egyetemlegesen tették felelőssé a kárért és a legénység zsoldjából vonták le az ezer lírát!

A foglyok további elszállítása július 1—24.-ig terjedő időben történt. A szerbiai foglyok közül Franciaországba összesen 16.262 ember került át. Asinarán nem maradt hadifogoly, csak a 4 pap, 21 orvos és velük együtt 250-nél valamivel több legénységi állományú fogoly. Ezek elsősorban az olasz nemzetiségűek köréből kerültek ki, akiknek nagyrésze a feltételes szabadság kedvezményét kérte, de ezt csak 31.-en nyerték el. Ezek naponkénti jelentkezés kötelezettsége mellett bárhol letelepedhettek Olaszországban. Rajtuk kívül az olaszok még néhány más foglyot is visszatartottak, akiknek hasznát tudták venni, így Szász István festőművészt, Gay Károly keramikust stb.

A foglyok levelezése augusztus haváig a következő arányokat érte el:

Feladott levélküldemény	297.594 db
Érkezett „	292.716 „
Feladott sürgöny	761 „
Érkezett „	987 „
Expressz- és ajánlott küldemény	328 „
Csomag érkezett	7.803 db
Postai és távirati utalvány	17.919 értéke
Pénzeslevél	1.797 értéke
Vöröskereszt és mások küldeményei	2.642 értéke
Összesen:	716.708 líra

A küldemények szigorú cenzúra alatt állottak. A csomagokból az újságokat és irományokat kiszedték. A cigarettahüvelyekben többször találtak apró cédulákat bizalmasabb üzenetekkel. Viszont arra is rájöttek, hogy egy horvát nemzetiségű tiszt tengeri növényekből ecettel vegyintát készített, amely körülbelül egy hónap múlva mégis csak láthatóvá vált s így árulója lett.

STRETTI

Fornellibe a négy tábor létesítése után nem volt lehetséges újabb szállítmányokat odatelepezíteni. Az ott levők ellátása is szinte leküzdhetetlen nehézségekbe ütközött. Midőn tehát 1916 január 2.-án a *Sinaj* és *Armenia* körülbelül 2300 fogollyal és január 3.-án a *Regina Elena* körülbelül 1000 fogollyal, köztük kolerabetegekkel, megérkezett, más táborhelyet kellett ezek számára keresni. *Stretti*-t szemelték ki erre a célra s hamarosan víztartó hordókat és élelmszerraktár céljaira néhány tenda Romá-t irányítottak oda. A tábor helye itt is előre el volt készítve, a sátrak készen várták a foglyokat. Elsősorban a *Danté*-n maradt legénység került itt partra 1916 január 3.-án, melyet hamarosan követtek a *Sinaj* és *Armenia* foglyai. Kihajózásig a *Sinaj* fedélzetén 132 ember pusztult el kolerában. Az *Armenia*-n kisebb volt a halálozás. Január 6.-án minden ember parton volt. *Strettin* se közel, se távol egyetlen ház nem volt, viszont a kiszemelt terület tele sziklakkal, kövekkel, bozóttal. Igazi cigánytábor mintájára az itt-ott kínálózkodó szabad helyeken állították fel az olasz népfölkelők a sátrakat. Az egyes táborok a tengertől az útig elnyúló területen feküdtek, egymástól észrevehetőleg elkülönítve.

A partraszállott foglyokat azonnal ötven főnyi csoportokba osztották, névsorba szedték, s a csoportok élére parancsnokot jelöltek ki. Minden táboralosztály részére ki volt rendelve egy olasz tiszt, s egy-egy fogoly mint táborparancsnok, illetve tolmács. Sátraikban és sátraik közt pihenték ki a foglyok az első napokban az út fáradalmait és szenvedéseit, kezdetben éppoly réveteg, elfásult hangulatban, mint fornellibeli társaik. Az erősebbek közül ápolókat és sírásókat választottak ki, ezek megkülönböztetésül karjukon fehér vászoncsíkot, illetve sapkájukon kockás tarkaszínű szalagot viseltek. Nagy „Roma“ sátrak felállításával készen állott a kórház, a temető helye is ki volt már jelölve, hordagyakról is történt gondoskodás.

Esténként ki-kigyúltak a tábortüzek a sátrak körül s a foglyok valami levesfélét főzögettek rajtuk. Sokan visszaborzadtak a betegektől, vagy úzte őket a szomjúság s öreik éberségét kijátszva, megszöktek

a táborból, elszéledtek a hegyek közé. Voltak, akik ott is éldegéltek tovább s csak az ételosztás idején jelentkeztek a táborban. A tisztogatás munkája gyorsan ment, a tábortól távoleső helyen mindjárt az első napokban megtörtént a foglyok felruházása új ruhával és fehérneművel. Rongyaikat petróleummal leöntve helyben elégették. Az egészségesek kiválasztása is sietve folyt le, bár itt is sok nehézség merült fel. A foglyok éppoly, szinte állati állapotba sülyedtek volt, mint Fornellin, halottrablás, lopások, verekedések itt is megestek. Szerencsére Stretti kedvezőbb fekvésénél és jobb szállítási viszonyainál fogva a nyomorúság itt nem hágott oly fokra, mint Fornellin az első napokban. Január 5.-én a kihajóztak száma elérte az ötszázat.

Orvosi munkára a fornellii orvosok közül kerültek ide Gabányi Lajos főorvos vezetésével Popovics János és Szenes Andor segédorvosok és Aczél Elemér segédorvos-helyettes. Hamarosan, január 8.-án, Csáki László segédorvos-helyettes és pár nappal utána Bienenstock Mór segédorvos-helyettes is követte őket. Hladik Ladislaus és Figar Vladimir segédorvosokat is még január folyamán helyezték ide Fornelliről. Szállásukul Bucciantini-sátrak szolgálták, amelyeket az út tulsó, nyugati oldalán állítottak fel. *Marini* rendeletére hamarosan belefogtak a konyhák, élelmiszerraktárak építésébe, ezek elkészültéig a tenda Romá-kat és kerek sátrakat vettek igénybe.

Ötnapi nehéz tengeri út után, 1916 január 17.-én érkezett meg a *Jonio* 481 fogollyal, köztük 42 kolera-beteggel. Átkelés közben elpusztult fedélzetén 27 ember. Strettiben ekkor már megkezdődtek az állandó, rendes tábor előkészítő munkálatai, ezeket most félbenhagyták és a *Marcutza* lejtőjén sietve tábor rendeztek be a Jonio emberei befogadására. A megtisztított területet kőből rakott fallal vették körül, majd a sátrak felállítása után megindult a betelepítés. A táborhoz vezető út oldalán a tábori konyhákat és a víztartó hordókat helyezték el. Ezen az elkülönítő telepen szálltak táborba később, megérkezésükkor a Folkestone, Cagliari és Candiano hajókkal jött foglyok is. A hegy oldalán mintegy 300 m magasban, elkülönítve a kórházsátrakat állították fel. Széles út is készült, mely a tábor a stretti—fornellii úttal kötötte össze. A tábor előkészítése *Leonardo Cacace* hadnagy érdeme, aki emberies bánásmódjával különben is kiérdemelte a foglyok háláját és szeretetét; az ő műve a Strettin elhúnyt foglyok pontos névsora is.

A Jonio-tábor elkészültével a nagy tábor újjáalakítását újra megkezdtek. A kijelölt területet, Stretti központi részén, pontosan felmérték, az utak, konyhák, raktárak, víztartók, kemencék, latrinák stb. helyét kijelölték, az olasz népfölkelők pedig nekifog-

tak a terület megtisztításának. A bokrokat felégették, a területet mésszel beszórták, majd kőfalat raktak köréje s ezen belül terv szerint rendben elhelyezték a sátrakat. Előzetes fürdő, fehérneműcsere és a ruhák fertőtlenítése után ide helyezték az egészséges foglyokat. Január 8.-ától kezdve már meleg étel is jutott nekik és szalmán, takarók alatt, sátorban, tehát mégis embermódra élve hamarosan összeszedték magukat. Január közepén túl már működött a kantin is. A betegeket az elkülönítő kórházba helyezték. A *Jonio* mellett az előrejelzett 650 újabb fogoly számára rendeztek be újabb táborhelyet s amidőn a *Folkestone* 370 nem fertőzött fogollyal megérkezett, azokat idetelepítették. Az egészségesek nagy táborának hat, egyenként 500 emberre számított repartója (az egyes hajók után elnevezve) január 29.-én már 2000 embert foglalt magában.

Strettiben 1916 január folyamán elhaltak:

Nap	Haláleset	Nap	Haláleset	Nap	Haláleset
1.	—	12.	123	23.	13
2.	—	13.	83	24.	13
3.	—	14.	86	25.	17
4.	—	15.	83	26.	13
5.	—	16.	46	27.	18
6.	37	17.	37	28.	10
7.	42	18.	27	29.	7
8.	57	19.	19	30.	13
9.	80	20.	26	31.	13
10.	93	21.	24	Összesen:	1084
11.	88	22.	16		

Az elkülönítő tábor lakói fokozatosan átjutottak a nagy tábor területére. A kórház is bővült a február 7.-én érkezett Sarzotto-sátrakkal, melyekbe a nem fertőző betegek kerültek, viszont öt tenda Romá-t átvittek az 1. periódóba az ott készüléfében lévő kórház céljaira. A szél azonban, mely február közepén szokatlan heveséggel dühöngött, a Sarzotto-sátrakat összedöntötte, sőt azok második helyükön — ezer fogoly egyesült munkájával rakott két méter széles és három és fél méter magas kőfal mögött — sem tudtak ellentállni a szél erejének és négy kivételével újra összedőltek. Ezért az élelmiszerraktár épületét kiürítették, az élelmiszert tenda Romá-ba rakták és a súlyos betegeket ebbe az épületbe helyezték. A kórházon belül elkülönítő osztály volt a bélbeteg s azon lázas betegek részére, akiknél a kórisme még kétes volt. Legnagyobb beteglétszámuk 200 volt.

Február 15.-én érkezett a *Folkestone* fogolyszállítmánya. Velük jött *Pfaff Mihály* tényleges főorvos is, aki mint szerbiai hadifogoly 1915 október 18.-a óta vándorolt ugyanazon az úton, amelyet a fogoly tiszték tettek meg Albánián keresztül. Sok bolyongás

után karácsonyra Kavajába vetődött, onnan Tiránába, végül Durazzóba jutott. A szerbek mindenütt igénybe vették orvosi szolgálatait. Utóbbi helyen is kórházban dolgozott (akkoriban ott naponta 20—40 ember pusztult el kolerában). Egy napon egy olasz tábor közelébe került, ahol kémnek nézték s elfogták. Sikerült igazolnia magát, de azért fogságban maradt s Valonán át őt is Asinarára küldték. Itt Strettibe rendelték szolgálattételre.

Február 22-én a *Città di Cagliari* kötött ki 325 fogollyal (közte négy bolgár tiszttel), akik között szintén nem volt fertőző beteg. Így a strettii tábor létszáma február 22-én 5628-ra emelkedett.

A nagy tábor közben a foglyok szorgalmából egyre szépült, virágágyak, kőmozaikok ékítették az utak keresztesződéseit. Az épületek egész sora épült fel: mosoda, mészégető kemence (melyben Asinarán talált mészkövet égettek), két nyolcszögletes kioszk, melynek 8—8 helyiségében az egyes táborok cipészei, illetve borbélyai dolgoztak, konyhák (a Dante konyhája 1300 adagot volt képes egyszerre előállítani) stb. A kikötés céljaira 20 méter hosszú móló épült, a víztartály is elkészült. Az épületekhez szükséges cementtömböket helyben öntötték.

A foglyok lelki gondozása két fogoly papra, Cvitanovic György és Hulka Miroszlav osztrák lelkészekre volt bízva. Kezdetben egy kis fakápolnában miséztek, de csakhamar felépült a díszes, kőből való kápolna.

Művészi módon rendezték, magyar hadifogoly mérnök tervei szerint a kis és nagy temetőt is.

Február havában már csak 214 ember halt meg.

A Szárdiniába való kórházi áthelyezések alkalmával Strettiből is 150 beteg került a cagliarii kórházba. Március 17.-én kezdődtek és április 3.-án fejeződtek be a strettii koleraoltások.

Annak idején a hadifoglyok sorai között osztrák katonaruhában nem egy szerb katona került az

asinarai táborokba. Ezek közül az egyik, aki a Sinaj fedélzetén kelt át Valonából, Albániában még mint szerb nárednik felette kegyetlenül bánt a foglyokkal s nem egyet küldött közülük a másvilágra. Strettin

a foglyok felismerték őt és jelentették az olaszoknak, hogy szerb katona van soraikban. Azt is elmesélték az olaszoknak, hogyan bánt el velük. Azok nem akarták elhinni a rémségeket, s hogy bizonyoságot szerezzenek, égő gyertyák közt elhelyezett feszület előtt ünnepelesen megeskették a nárednikot, hogy a vádak nem igazak. Az eskü elhangzott. A nárednikot, hogy a foglyok hozzá ne férközhessenek, valahol Cala Realén külön helyezték el, egyedül, s ő ott éldegélt, járta a hegyeket, küzködött a lelkiismeretével, míg bele nem örült. Hiteles-e ez a történet, vagy sem, nem tudjuk, mindenesetre jellemző és érdemes a megörökítésre.

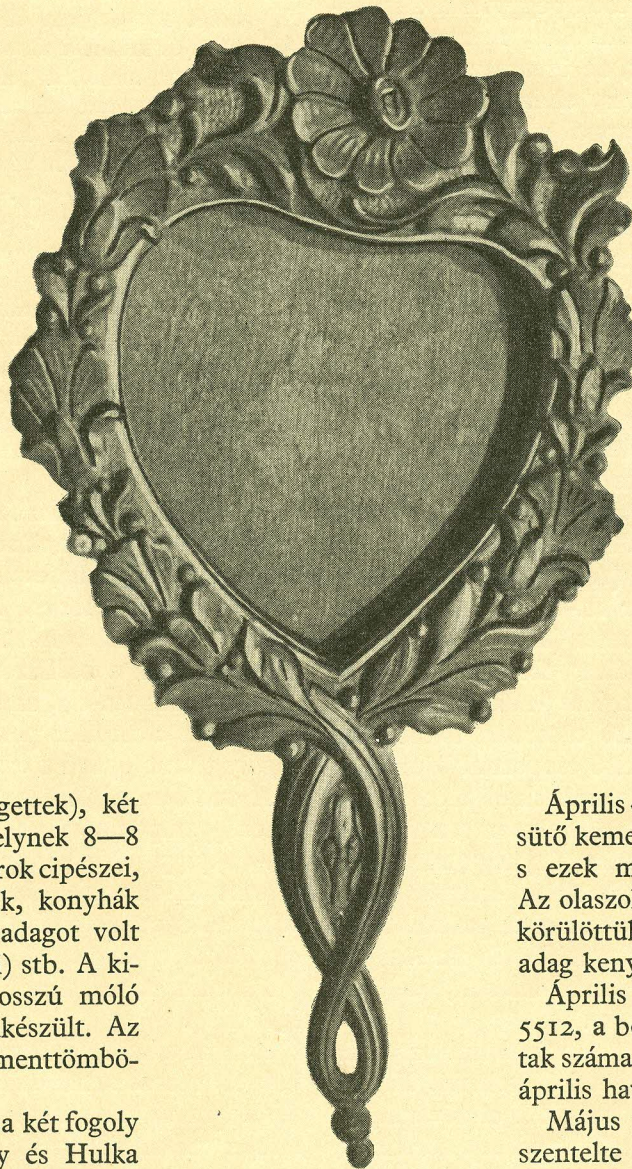
Április elsején öt Rossi-féle kenyérsütő kemencét állítottak fel Strettiben s ezek mindjárt működésbe léptek. Az olaszok mellett 45 fogoly dolgozott körülöttük s volt nap, amelyen 13.000 adag kenyeret sütöttek.

Április 22.-én a tábor létszáma 5512, a betegeké 233 fő volt, az elhaltak száma pedig március havában 64, április havában pedig 26 főre rúgott.

Május 16.-án a sassarii püspök felszentelte a strettii kápolnát, megáldotta a temetőket, apostoli áldást osztott és Nosedo kíséretében végigjárta a tábort, a foglyoknak átadta a pápa ajándékát, imakönyvet, feszületet,

szentelt érmet, olvasót, szentképet stb. A Franciaországba szállítás előkészületei május elején itt is megkezdődtek, az első strettii szállítmány (1000 ember) a Drôme-mal május 21.-én indult útjára.

Az utolsó szállítmány július 24.-én távozott Strettiről. A július 14.-i csoport hajóra szállása előtt két fogoly társai nevében búcsút vett az olasz parancsnokoktól, különösen *Primicerio* alezredes táborparancsnoktól és annak segédjétől, *De Biase* főhad-

Hauer hadifogoly faragványja

FA TÜKÖRRÁMA

nagytól, köszönetet mondva azoknak, akik különösen szívükön viselték a foglyok sorsát.

Még meg kell emlékeznünk arról, hogy június első napjaiban a Strettin működő kilenc fogoly orvos sátrán a carabinieriek meglepetésszerűen rajtaütöttek, a sátrakat s az orvosok poggyászát átkutatták, összes irataikat, levelezésüket, melyet a cenzúrán keresztül kaptak volt, de üres papírjaikat, sőt idegennyelvű nyelvtanaikat is, elvitték. Irataik egy részét jóval később, két nappal a spanyol katonai attasénak a szigetre való érkezése előtt, kapták csak vissza. Ezen eljárás okáról az orvosok hivatalos értesítést nem kaptak, magánbeszélgetések alapján azt következtették, hogy a tengeralttjárókkal való összeköttetéssel gyanúsítják őket.

TUMBARINO

Az itteni tábor úgy keletkezett, hogy Fornelli tehermentesítése végett az egészséges foglyokat fokozatosan ide helyezték át a jólőre előkészített 5 repartóra osztott táborba. Az első csoport február 3.-án került Tumberinóba (1015 fő), február 6.-án a második (450 fő), február 11.-én a harmadik (600 fő), mindegyik csoport előzetes (olasz) orvosi vizsgálat, bakteriológiai vizsgálat, fertőtlenítés és a Fornellin lévő „giardino inglese“-nek (angol kert) elkeresztelt utolsó elkülönítő táborban töltött pár napos veszteglés után. Az első csoporttal Wotrubec ezredorvos is átkerült. A tumberinói táborban a betelepítéskor már teljes rend uralkodott, a foglyok ereje is szemlátomást visszatért, úgyhogy rövidesen munkaosztásokat alkottak belőlük, melyek főleg a *cala reale*—fornellii út javításán dolgoztak. Február 22.-én a tábor létszáma 2481 főnyi volt. A tábor mellett elkülönítve egy kórház létesült, de alig néhány beteg lézengett benne.

Február 9.-én szinte egészen váratlanul az egyik betegnél kiütéses tífusz tünetei léptek fel. Ezt az esetet azonban csak akkor ismerték el hivatalosan tífusznak, mikor újabb megbetegedések történtek, főleg azonban *Gabbi* tanárnak március 7.-én történt látogatása után, aki a kórismét maga is megerősítette. A betegek számának fokozódásával Weiss segédorvost is áthelyezték ide. A későbbi áthelyezések során Marschall segédorvos-helyettes, utóbb Jurinac ezredorvos, Gottlieb segédorvos és Stein segédorvos-helyettes is Tumberinóba került.

A cementvíztartó február 27.-én készült el, ugyanabban az időben három falazott konyha is működésben volt már. A hajók kikötésének megkönnyebítése céljából emelt 15 méter hosszú, 1½ méter széles mólót is ekkor adhatták át rendeltetésének.

A tábor létszámát gyarapították a Fornelliből Szárdinia kórházaiba áttelepített és most csoportonként gyógyultán visszatérő betegek is. Március 17.-én Cagliariből 100, Sassariból 19 főnyi, április 4.-én Sassariból 14, április 6.-án Cagliariből 100, április 18.-án Cagliariből 150, április 22.-én Cagliariből 60, Sassariból 12, és végül május 10.-én Sassariból 13, Cagliariből 58 főnyi csoport tért vissza Asinarára és került a többi táborból és kórházosztálytól elkülönített területen megfigyelés alá, mielőtt a táborba helyeztetett volna.

Az összes, Szárdinia kórházaiba küldött betegek közül március 17.-ig meghalt Cagliariiban 33, Sassariiban 4, március 18—24.-ig meghalt Cagliariiban 11, Sassariiban 1, március 24—május 1.-ig meghalt Cagliariiban 32, Sassariiban 6, május 1. után meghalt Cagliariiban 11.

Az Asinaráról Szárdiniába küldött 646 (571 Cagliari, 75 Sassari) beteg közül meghalt 98, visszatért 526, odaszállítás közben meghalt 2, a sassarii elmeegógyintézetben maradt 6 ember, a szárdinai kórházakban visszamaradt (s később valószínűleg szintén elhalt) 14 ember.

Ezenközben élénken folytatódott a fornellii tábor áthelyezése is, melynek során március 29.-étől május 28.-áig, Fornelli teljes kiürítéséig körülbelül 600 ember cserélt tábor. A Fornellin visszamaradt orvosok is Tumberinóba jutottak, újból sátrak alá, s itt végezték a kórházosztályokon az orvosi szolgálatot július 12.-éig, amely napon a közben Portoferraióból a *secondo* periódóba áthelyezett szerbiai fogoly tisztcsoporthoz osztattak be.

A tumberinói legénységi tábor számának fokozatos gyarapodásával (február 22.-én 2481, április 22.-én 4673 fő) a betegek száma is megnövekedett (április 22.-én 622) s újabb kórházosztályok létesítése vált szükségessé, melyek a többiektől elkülönítve apróbb telepeket alkottak.

Február és március havában összesen 18 ember halt meg.

Azután a halálesetek száma, főleg a váltóláz, tüdőbaj és vérhas esetek szaporodásával, újra nőtt, ám erről pontos adat nem áll rendelkezésünkre, csak annyit tudunk Ferraritól, hogy körülbelül nyolcvan halott pihen a tumberinói hantok alatt keresztel és névvel ellátott külön sírokban.

A Tumberinóban lezajlott események közül legemlékezetesebb volt a sassarii püspök május 16.-i látogatása, mely alkalommal itt is apostoli áldást osztott és a foglyoknak eljuttatta a pápa ajándékait.

A püspök kíséretében volt *Noseda* svájci pap is, akinek az orvosok hazajuttatásuk érdekében a pápa közbenjárását kérő kérvényt nyújtottak át.

Most már csak a tábor feloszlásáról kell megemlékeznünk, melynek során május 22—25.-ig összesen 2060, július 1—24.-ig 2705 ember távozott.

CAMPO SOPRA LA CASA DEL FARO

Ez a tábor kisebbszerű volt, melyet a világítótorony alkalmazottainak lakóháza közelében létesítettek. A campo perdui nyugati tábor foglyait február elején az újra jelentkező kolera miatt gondosan átvizsgálták, hogy az egészségeseket teljesen elkülönítsék. Ennek az elkülönítésnek céljaira szolgált a Faro-tábor, melynek a fokozatos áthelyezések folytán február 22.-én 1646 főnyi létszáma volt. Az itteni foglyok között komolyabb betegség nem fordult elő. Május 11.-étől kezdve elsősorban ezeket készítették elő a Franciaországba leendő utazásra, hajnyírással, fürdetéssel, fertőtlenítéssel s akik túl estek mindezen, azokat szigorúan elkülönítették. Július 1.-én az akkor 1200 főből álló egész tábor a Seine hajóval elsőnek távozott Toulonba s ezzel ez a tábor teljesen feloszlott.

ASINARA HALOTTAI

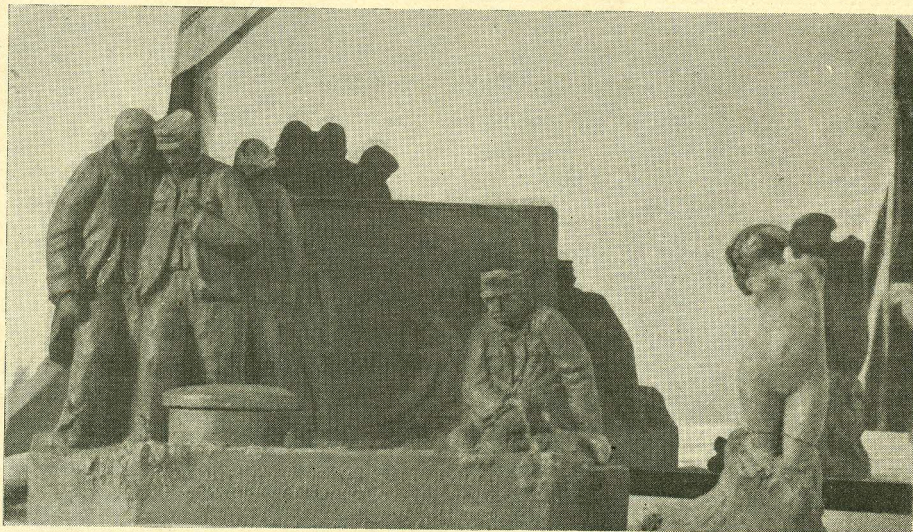
A magyarok sorsáról, szenvedéseiről, a járvánnyal való küzdelméről *külön* nem emlékezhettünk meg. Egyforma volt itt mindenki, lett légyen magyar vagy osztrák, vagy más nemzetiségű. Egyformán szenvedett mindenki. A járványok nem ismertek különbséget.

A szerbiai hadifoglyok asinarai tartózkodásának leggyászosabb emléke az a sok halott, aki névvel-névtelenül, egyes vagy tömeges sírban ott pihen valamelyik asinarai tábor határában. Hányan voltak, akik erre a sorsra jutottak, szintoly kevéssé állapíthatjuk meg pontosan, mint ahogy azt sem tudjuk, valójában hányan estek annak idején szerb fogságba, ezek közül hányan indultak el Albánia felé, hányan jutottak el élvezve Asinarára?

Ferrari az 1916 július közepéig elhaltak számát 6122-ben (*Schmidt* 6114-ben) állapítja meg, viszont *Baracchi Ugo*, az olasz Vöröskereszt-Egyesület titkára 1916 október 14—15.-én Asinarán tett látogatásáról beszámolva 6300 halotról emlékszik meg.

Bárhogy álljon is a dolog, tény az, hogy Asinarán az odajutott szerbiai hadifoglyoknak legalább negyedrészre, ha nem is a harmada, a járványok martaléka lett.

A 23¹/₂ ezer ember közül 1916 július végén életben volt körülbelül 17000!

ASINARA : SZÁSZ ISTVÁN FESTŐMŰVÉSZ MŰTERME

A FOGLYOK MUNKÁLATAI

A hadifoglyokat, egészségi állapotuk javultával, munkára fogták. Az ő művük a Fornelli—Cala Reale—Cala d'Oliva utnak jókarba helyezése. Ezt az utat egyes helyeken kiszélesítették, másutt az erősebb emelkedéseket enyhítették, helyenként egyes szakaszait megrövidítették, az egyes táborokhoz elágazásokat építettek. A munka főleg a Stretti—Fornelli útrészen volt nehéz, ahol az út végig sziklák között halad. A magyarokról ezzel kapcsolatban *Ferrari* mint használható, munkabíró elemről emlékezik meg, melynek csak az a hibája, hogy nyakas, nehéz vele bírni.

Foglyok munkájával épültek az egyes táborokban emelt különböző épületek, a sziget hét pontján létesült, földbe vájt víztartók, a mólók, a cala realei és strettii kápolna, mosodák stb. Különösen figyelemreméltó a főállomáson a főépület (Presidio) és a móló közötti terület terraszszerű rendezése, melyet *Szász István* fogoly festőművész elgondolása és tervei alapján a szerbiai foglyokkal kezdték meg és az olaszok foglyaival fejeztettek be.

Akadnak az egyes táborokban kertészek is, akiket a Campo Perdun, Strettin és Fornellin létesült veteményes kertekben foglalkoztattak. Ezek közül a strettii kertészet vált be legjobban, ahol egy bolgár fogoly hazulról magával hozott magokból még uborkát is termelt.

A járványok gyengülése, a foglyok életkedvének újrakedése arra bírta a parancsnokságot, hogy a foglyoknak erejükhez mért foglalkoztatását elrendelje. Helyes érzéssel elsősorban a táborok díszítésére fordították figyelmüket.

A foglyok sok helyen maguktól, többnyire azonban az olaszok ösztönzésére a sátrakat virágsegéllyel övezték, az utak keresztezéseinél, a nagyobb tereken virágágyakat csináltak. Egyes helyeken, néha nagyobb távolságról hozott növényekből kerteket ültettek. Különösen szép volt a főállomást és a lazarettöt összekötő 100 m-nyi útrészlet tenger felé eső oldalának kertszerű kiképzése.

Oly helyeken, ahol a talaj miatt nem lehetett palántákat ültetni, mindenféle színű kövekből mozaikszerű rajzokat, alakokat raktak ki. A Stella d'Italia (ötágú csillag) minden táborban szerepelt. Campo Perdon egy fogoly helyesen szerkesztett napórát, mellette olasz lobogót rakott ki kövekből. Tumbarinón „*Souvenir des Hongrois*“ (Magyarok emléke) néven drapéria alatt két, tarka címer-tartó oroszánt emel ki Ferrari, mint a tábor egyik díszét, mely szintén összerakott kövekből áll.

Valonában hajóra szállásukkor a hadifoglyoktól elvették késüket. Ennélfogva, miután Asinarán kissé megpihentek, körülnéztek, miből lehetne szerszámot készíteniök. Egy szög, a kétszersületesládák vasabroncsai már anyagot szolgáltatnak fűrő, késpenge sőt fűrész készítéséhez is. A kanalak nyele élesre csiszolódott a köröskörül fekvő köveken. Unalmukban, természetes ösztönüktől megihletve fűrták,

faragták a ládák fahulladékát, majd megkísérelték ugyanazt a hegyek közül hozott boróka fájával is. Láda tetejébe néhány szöveget vertek egymással szemben két sorban s ezek között drótokat feszítettek ki, s készen volt az első asinarai húros hangszer. Ennek fáját utóbb megfelelő alakúra faragták, faberakással (intaglio) díszítették, a drótok kifeszítésére kulcsokat is tettek rá, majd amidőn a teknősbékák téli álmukból felébredtek, azok páncéljait is feldolgozták hangzó szekrénynek. Az ily módon készült bugarjaszerű hangszeret főleg a horvát és szerb nemzeti-ségűek állították elő. A parancsnokság támogatásával utóbb egész kis hangszerkészítő műhely állott fenn, amelyben főleg a csehek hegedűket, sőt bőgőt is készítettek.

A fafaragók is egyre nagyobb ügyességre tettek szert. A faragott sétatálcák után szivarszipka, szivarkadoboz, dohánytartó, papírkés, egyetlen darab fából kifaragott lánc, sőt dohányzó-, írókészet, orvosi hallgatósó is került ki kezük alól. Ezek anyagául kiváltkék az olajfa és a boróka fáját használták. Egyesek a berakást, a faragást egész művészté emelték. Még díszes óratartókat is faragtak. Ezek közt az ösztönös művészek között magyarok is bőven akadtak.

A nagyobb szabású alkotásokhoz tartoztak a cementből formált, vagy ugyancsak kövekből összeállított obeliszek (Strettin egyet Ferrari tiszteletére emeltek, talpzata egyik oldalán fegyvercsoportozatot mutató dombormúval) piramisok, Campo Perdon virágágy közepette cementből való Dante-fej, Tumbarinón az albán útra emlékeztető dombormú, egyszerűbb és díszesebb kőből való ülőhelyek stb. valamennyi a foglyok művészi érzésének megtestesülése.

Dr. Kocsis gyűjteményéből

**ASINARA : OSZTRÁK-MAGYAR HADIFOGLYOK CSOPORTJA
1917 MÁRCIUS 15.-ÉN**

**AZ ASINARAI
MŰVÉSEK**

Igazán művészi szobrok sem hiányoztak azonban a szigeten. Campo Perdon az olasz tiszték szállása mellett egy római kardot tartó nőalak, fején koronával Itáliát ábrázolta, alapján: „*All'Italia che ci salvò*“ (A megmentő Itáliának) felírás a foglyok háliját fejezte ki. Ugyanott egy római lovag szobra az

BOTTLIK HADIFOGOLY ASINARÁN KÉSZÍTETT AGYAGPLAKETTJE

egyik fogoly művészi készségéről tanuskodott. A tábor fődíszé azonban *Nemess György* fogoly magyar szobrászművész „*Il lungo viaggio*“ (A hosszú út) allegóriája volt. Magas talapzaton álló izmos férfialak jelképezi a hadifoglyokat, akik a jobb jövőben reménykedve a békét várják. A talapzatot hadifogoly-csoportozatok veszik körül, akik a „hosszú út“ egy-egy kis eseményét juttatják eszünkbe: két alak küzd egy darabka kenyérért, mellettük a fáradalmaktól elcsigázottak rognak össze. Egy másik csoport vízióként látja a feljüket siető mentőangyalt; egyik fogoly barátját támogatja, a másik imába merült; egymásra találó fivérek egymás karjába borulnak. A talapzat hátsó felszínét a Megváltó képe díszíti.

Stretti táborát szárdiniai kőszirt „*nuraghe*“-t ábrázoló kisebb emlékmű, egy Dante-emlékoszlop, Tumbarinót fegyvercsoportozat, alján Cesare, Ferruccio és Garibaldi neveivel, és két nagyobb szerű mozaikmunka — Sabaudó címere, illetőleg két szárnyas szörny (hippogriff) — díszíti.

A hadifoglyok által emelt legdíszesebb művészi alkotások a két *strettii temető* és két *kápolna*, az egyik Strettin, a másik Cala Realén. A *strettii kis temető* fala díszes, áttörtművű, főhomlokzata egyszerű. A bejárat mellett a fal belső oldalán római harcos fegyverzetét ábrázoló dombormű (panoplia) *Árpád János* budapesti szobrász műve látható. A *nagy temető* falazata egyszerűbb, díszé csupán a négy sarkon és a hosszabb oldalakból 5—5 m-nyi távolra egymástól kiugró oszlopok, főhomlokzata azonban díszesebbre készült egy hadifogoly magyar mérnök *Langfai Antal* tervei alapján. A falon belül a sírok előtt négyszögletes oszlop áll, oldalain egy-egy keresztrel, tövében mozaik közepette kirakva: *PAX*. Körülötte négy oszlopocska egy-egy hamvveder.

A *strettii kápolna* a tábor legmagasabb pontján tágas téren áll, kis virágszegéllyel körülveve. Csak éppen a pap és a minisztráns fér el benne. A bejárat-hoz hat lépcsőfok vezet. Négy cementoszlopon

nyugszik a karcsú kupola, melynek tetejére vaskereszt van erősítve. Eredeti terv szerint a kápolnának ily alakban, nyitottnak kellett volna maradnia, hogy a miséző papot minden oldalról látni lehessen. A heves és állandó szélre való tekintettel az oszlopok közeit azonban fallal töltötték ki. A két oldalfalban egy-egy kerekded festett ablaküveg, a Boldogságos Szűz és egy apostol képével; a homlokfalat csaknem egészben színes üveg foglalja el, felette az ívben köralakú üvegfestmény: a tövissel koronázott Jézus feje. Valamennyi *Szász István*, fogoly magyar festőművész műve.

Nagyobb és díszesebb a *cala reale*-i kápolna, mely a lazzaretto mögött a Campo Perdu felé vezető út északi oldalán épült. Vele szemben és körülötte kert utakkal, pázsittal, tenyérkaktuszokkal és asinarai növényekkel. A kápolnához vezető út bejáratánál, két keresztény harcós vértanu, *S. Gavino* és *S. Efsio* (Szárdinia védőszentjei) talapzaton álló szobrai. Ezek is *Nemess György* alkotásai. A kápolnához négy lépcsőfok vezet fel. Falai cementtömbökből épültek. Négy dór oszlopon nyugszik a homlokzat felső része, melybe egy cementből készült „*Pietà*” dombormű (*Nemess* műve) van befoglalva. Alatta idézet Jeremiás siralmaiból: „*O vos omnes, qui transitis per viam, attendite et videte, si est dolor sicut dolor meus.* (Ó, ti mind, kik átmentek az úton, figyelmezzetek és lássátok, ha vagyon-e fájdalom, mint az én fájdalom?) A tetőn kis harang, a pápa őszentsége ajándéka. Egyszerű faajtó zárja a kápolnát, mely három, ugyancsak *Szász István* által festett üveglakon át kapja a világosságot. Az egyik oldalsó ablak a Szeplőtelen Szűzet, a másik Assisi Szent Ferencet ábrázolja gótikus ív keretében. A hátsó falon levő kerek üvegeképen Krisztust látjuk, amint egy rombadőlt, lángokban álló város felé egy galambot — olajággal csőrében — bocsát szárnyaira. A gótikus kereteket a külső falon tövises ágak szegélyezik, az ívek csúcsánál féldombormű alakjában Jézus, illetve Magdolna feje. A bejáratnál jobbra eső falon csavart oszlopon nyugvó szenteltvíztartó, felette angyalfej reliefje. A cementből készült oltáron márvány szentségház áll bronzajtóval. Ezen, dombormű alakjában, *Fides* (a Hit) kehellyel és kereszttel. A szentségház tetején fafeszület cementből való Krisztussal. Az oltár mögött piros damasztfüggöny omlik alá. A kápolna belső berendezése a pápa és a sassarii püspök ajándéka.

A parancsnokság 1916 május 15.-én kiadott rendeletével megalapított „Hadifogoly-múzeum”-nak (*Museo dei Lavori*), mely a parancsnokság épületében utóbb egy egész termet foglalt el, legszebb díszje az itt készült kerámiai, ú. n. terrakotta-edények voltak. Ennek az iparnak megteremtése Asinarán magyar embernek, a Strettin fogoly *Gay Károly* budapesti

keramikusnak érdeme. Valamelyik „hivatalos” útján — talán éppen fát cipelt a hegyről — gyakorlott szemével Tumbarino és Stretti között egy helyen, jónak látszó agyagot fedezett fel. Munkához szokott keze nem nyughatott. Gyúrta, alakította az agyagot, sőt egészen kezdetleges tűzhelyen ki is égette és készen volt az első asinarai terrakotta: egy szép barnászvörös színű kis sátor.

A fogoly orvosok, az olaszok is látták és hamarosan megszületett az eszme, hogy a kórházak hiányzó edényeit (sok volt a bélhurutos beteg) itt kellene elkészíttetni. Gaynak Strettin kis égetőkemencét építettek, a fazekaskorongot alighanem maga eszkábálta össze, szitát, gipszet, egyéb szükséges anyagot, szerzőszámot az olaszoktól kapott, segítőtársai — köztük egy másik magyar, *Árpád János*, — is akadtak: a műhely munkába állott. Később Tumbarinón is felállítottak egy ilyen műhelyt. Egymásután kerültek ki a műhelyből a barnászvörös tányérok, csészék, tojástartók, tálak, ágýtálak, egyéb szükséges edények. Midőn a kórházakat nagyjából már felszerelték, művészibb kivitelű tárgyak, hamutartó, gyertyatartó, tintatartó, plakettek, sőt kisebb szobrok is készültek.

Művészek, így a már említett *Szász István* festőművész is mintázták az alakokat, díszítéseket és ezekkel a szerény kis műhely oly szép dísz tárgyakat: mindenféle alakú kancsókat, dohánytartót, vázakat, urnákat stb. állított elő, hogy még az olaszok is csodájára jártak. A parancsnokság utóbb Gayt a legénységi táborból más művészekkel együtt Cala Realéra egy házba telepítette át. Ott azután csakis művészetével foglalkozott — ő is az Asinarán visszatartottak közé került — amíg nem sikerült, mint csererokkantnak, hazajutnia.

Még egypár szót kell szólnunk *Szász István* festőművészről, aki művészetével az olaszok előtt nagy dicsőséget szerzett a magyar névnek, annyira, hogy Ferrari sokat idézett könyvében 21 sorban, külön is megemlékezik róla. Mint önkéntes tizedes került szerb fogságba, ott is, művészete révén társainál jobb bánásmódban részesült, festegethetett, sőt néhány festőtársával a nisi székesegyház szentélyének kifestésével is megbízták. Ő is végigvonult Albánián és Fieriben került olasz kézre. Szerbiában festett képeit testére csavarva hozta magával. A Danteval 1916 január 1.-én jutott Asinarára, teljesen lerongyoltan, poggyász nélkül, csak képei függtek egy madzagon csontig fogyott vállán!

Strettin hat hónapig élt sátor alatt előbb a táborban, onnan járt be állandó „permesso”-val (engedélyirat) dolgozni Cala Realéba, majd az önkéntesek közt, akik többnyire irodákban dolgoztak, testi munkát nem végeztek. Festő voltára az olaszok

véletlenül jöttek rá és Cala Realéban műtermül egy kis szobát bocsátottak rendelkezésére. Sokoldalú művészember volt, festett, mintázott, tervezett az olaszok részére. Aki csak olasz tiszt a szigetre jött, mind lefestette vagy lerajzoltatta magát vele, kezdve Ferraritól, utódjáig Vannugli tábornokig. Fizetése a mű előállításához szükséges anyag volt. Vele festették meg a strettii és cala realei kápolna üvegfestményeit, vázlatokat készítettek Asinaráról, vele terveztették a vesztőzárallomás főterének terraszszerű művészi rendezését. Ahol művészi dolgokról volt szó, mindig igénybevevették. Ennek ellenében tisztelték benne a művészt s ahol lehetett, könnyítettek helyzetén. Így a szerbiai hadifoglyok távozásakor Asinarán visszatartották s előbb az első periodo egy házában helyezték el, az előbb említett Gay-jal és egy Bottlik nevű zászlóssal, aki szintén ügyeskedett terrakotta-plakettek előállítása körül s még néhány más használható emberrel együtt, majd a 2. periodo tisztitáborában juttattak neki szállást. Annyira megkedvelték őt az olaszok, hogy gyakori ígéretések dacára is csak 1919 július havában küldték Thienén át, csererokkantként hazájába. Képtekercseit is épen hozta haza Budapestre.

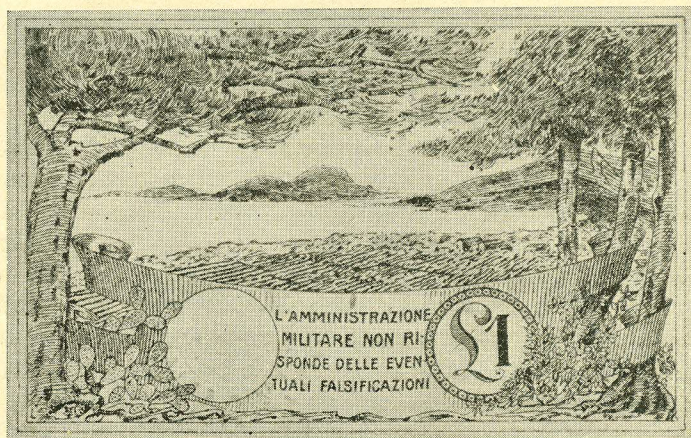
A FOGOLY ORVOSOK SORSA

Az olaszok szentül meg voltak győződve arról, hogy Asinaráról a szökés lehetetlen. Dr. *Weiss Sigmund* osztrák segédorvos és dr. *Marschall Emil* magyar segédorvos helyettes azonban alaposan rájuk cáfoltak. Mielőtt kalandos szökésükre térnének, vakmerő vállalkozásuknak némi magyarázatul a szerb fogságba került orvosok sorsával, ha röviden is, de foglalkoznunk kell.

Amikor 1915 telén csapatjaikkal, segélyhelyeikkel együtt a magyar és osztrák orvosok is nagyszámmal (állítólag vagy hatvanan) a szerbek kezére jutottak, ezek nagy örömmel fogadták őket és akkor is, később is azzal biztatták, hogy az 1906. évi genfi egyezmény értelmében egyelőre igénybeveszik ugyan szolgálatukat, de a viszonyok javultával mihamarább hazaküldik őket. Többnyire nem is volt okuk panaszra, aránylag szabadabban mozoghattak, mint a többi fogoly, sokan még magángyakorlatot is folytattak, szóval legfeljebb internáltak módjára bántak velük. A nagy szerbiai járványok idején a fogoly orvosok igazán felbecsülhetetlen szolgálatokat tettek Szerbiának. A járványos betegségeket — kiütéses és hastífusz, vissza-

térő láz — majdnem mind maguk is átszenvedték; többen bele is haltak, ám a járványok elmúltával továbbra is ott fogták őket. Hiába volt minden tiltakozás, kérvényezés, nem engedték el az orvosokat.

Dr. Weiss és dr. Marschall, akik Nisben együtt voltak, már onnan megkísérelték a szökést, de talán

ASINARAI HADIFOGOLYTÁBORPÉNZ

egy kilométernyire a határtól mindkettőjüket elfogták. Haditörvényszéki eljárás indult ellenük, melynek folytán több évi börtönre ítélték őket „a (szerb) zászló hűtlen elhagyása” címén. Szerencsésükre vagy szerencsétlenségükre, éppen akkor következett be a szerb összeomlás és mint a többi hadifogolynak, nekik is el kellett indulniok Albánia felé. Társaik közül csak mintegy felének sikerült részben a szerbek rendelkezése folytán, többnyire azonban annak ellenére, valamely kórháznál vagy egyébütt, visszamaradnia és ily módon hazakerülnie. Huszonhárman (magyarok: Aczél Elemér, Bienenstock Mór, Csáki László segédorvos-helyettesek, Gabányi Lajos főorvos, Marschall Emil segédorvos-helyettes, Pfaff

Mihály főorvos, Popovics János, Szenes Andor segédorvosok, Rosenzweig Viktor és Schatz Róbert, ezredorvosok) részint a fogoly legénység mellett, részint a fogoly tisztek csoportjával végigjárták az albán utat s közben iparkodtak bajtársaik testi és lelki szenvedéseit, amennyire lehetett, enyhíteni. A fogoly tisztek sorában, néhány szökési kísérletével szintén póruljárt tiszttel együtt, külön őrizet alatt, Weiss és Marschall is eljutottak Valonába s onnan Asinarára.

Itt kezdetben ők is csak olyan hadifoglyok voltak, mint a többi tiszt; tizenkét napon át szinte csak műkedvelők gyanánt adtak itt is, ott is orvosi tanácsot a hozzájuk fordulóknak.

Az asinarai parancsnokságnál több ízben is felszóltak, hogy engedjék őket haza, de az olaszok vonakodtak, a bajtársaik közt dühöngő járványok pedig végül őket is ott tartották.

Mily kezdetleges viszonyok között kellett a járvánnyal küzdeniök, az előző lapokon láthattuk. Közben persze, nem ismervén a helyzet okozta nehézségeket, az olaszokat hibáztatták. Nem tudták, hogy az észlelt súlyos hiányok főoka az olaszok ama téves feltevése, hogy a hadifoglyokat kisebb csoportokban és későbbi időpontban veszik át s hogy ezért nem készültek fel kellőképpen fogadásukra. E helyett hirtelen, szinte elemi csapásként zúdult rájuk a hadifoglyok tömege a legsiralmasabb állapotban és súlyos betegen. Az oly szépen kitervelt mentőakció már az első napokban csődöt mondott s az eredendő hibát csak hosszú idők fáradságos munkájával lehetett annyira-amennyire helyrehozni.

A fogoly orvosok kértek, követelöztek, a stretti-beli magyar csoport meg éppen nem hallgatta el véleményét, hogy nem hiszik, hogy az olaszok nem tudnának segíteni, ha akarnának. Az első idők keserőségei maradandó nyomot hagytak lelkükben és noha a súlyos viszonyok idővel megjavultak, a sassari püspök 1916 május 16.-i látogatása alkalmával éppen Weiss kimerítően megemlékezett előtte a bajokról. Természetes ezek után, hogy amidőn a bajok enyhültek s az orvosok újabb kérvényt adtak be hazabocsáttatásuk miatt, az megrekedt a papírkosárban. Hiába volt kérvényük a spanyol követhoz, a római pápához, hiába az odahaza — hozzátartozóik és a kormány részéről — megindított minden akció, továbbra is fogságban maradtak, akkor is, mikor a gondjaira bízott hadifogoly legénység már francia földre került. Hírül vették, hogy Asinaráról odajutott orvostanhallgató önkéntesek s egy orvos is, aki a szerbekkel Korfuba s onnan Franciaországba jutott, hazakerültek, ők meg jóformán tétlenül továbbra is ették a rabság szomorú kenyerét.

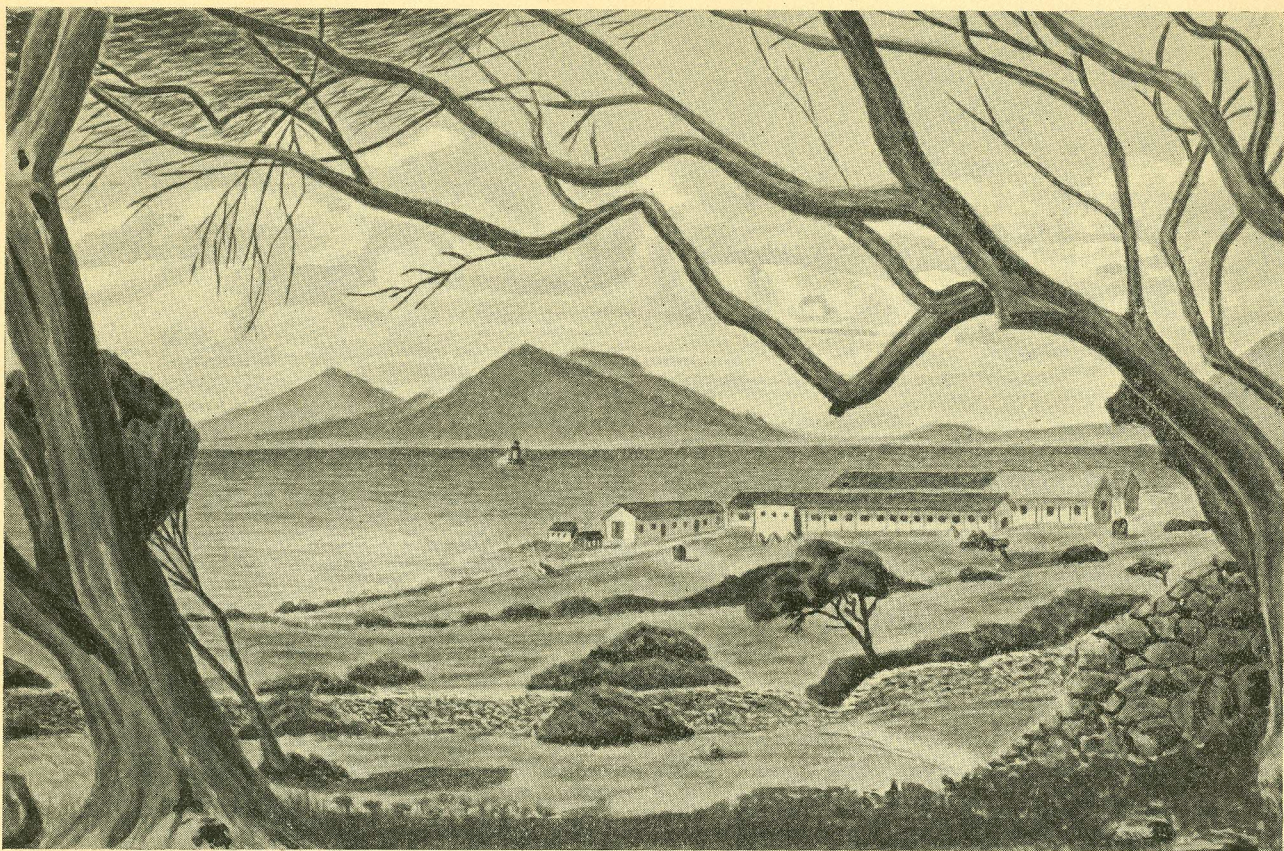
A legénység távoztával az egyik 159 főnyi fogoly tiszt csoportot, mely az asinarai vesztégzár után

Portoferraióba, Elba szigetére került, újra Asinarára helyezték a 2. periodo házaiba. Az áthelyezésnek egy tengeralattjáró volt az oka, mely egy szép napon (1916 május 23.-án) felbukkant Portoferraió előtt s mielőtt az olaszok felocsudhattak volna ijedelmük-ből és viszonozták volna a tüzelést, 63 lövést adott le az ottani vasművekre. Ezek között a tisztek között éltek az orvosok is 1916 július 12.-étől kezdve. Éppen csak annyi volt a dolguk, hogy egy-egy kisebb bajban tanácsot adtak a fogoly tiszteknek. Pár hónap múlva azután egyenként elhelyezték őket a szárazföldre tiszt és legénységi táborokba. Annyit még megtettek az olaszok, hogy az orvosok maguk közt megállapodhattak, ki hová kerüljön.

KÉT ORVOS SZÖKÉSE

Weiss és Marschall, már ekkor foglalkozván a szökés tervével, 1917 január elején Tumberinót választották. A 2. periodo táborában kényelmesebben, kellemes társaságban élhették volna napjaikat, 500 kötetnyi könyvtár állt rendelkezésükre, a mozgási terület is elég nagy volt (a házak körül minden irányban 100 méter körletben), kitünő tengeri fürdőre naponta volt alkalom, névsorolvasás sem volt túlságos gyakran, ők mégis azt a helyet választották, amely tervüknek jobban megfelelt. Sátor helyett most házba jutottak, ketten egy szobába, míg a többi szobát az olasz őrség lakta.

Még a 2. periodon laktak, mikor egy *Sertič Nikola* nevű bosnyák káplárral, aki Cala Realéban volt elhelyezve, de mint lakatos állandó „permesso“-val a sziget minden pontján megfordult, kitünően beszélt olaszul és szintén szeretett volna szökni, érintkezésbe kerültek. Tumberinón is összeköttetésben maradtak vele. Megbízták, hogy szökésre alkalmas csónakot kutasson fel. Végre június elején Sertič jelentette, hogy a cala realei kantinos csónakja megfelelne céljuknak, annál is inkább, mert gazdája, ha bevásárlásairól Szárdiniából esténként visszatér, a szigorú utasítások ellenére gyakran leláncolatlanul a kikötőben hagyja, sőt még az evezőket, vitorlát is benne szokta felejtetni. A csónak körülbelül 4 m hosszú, 1½ m széles alkotmány volt, középső padjában alkalmas lyukkal a vitorlarúd beillesztésére. Alakjánál fogva szinte odasimult a vízhez, így könnyen libegett még elég nagy hullámjárás idején is. Hátránya volt, hogy a vitorlát csak kézzel lehetett rögzíteni és kezelni, másrészt pedig könnyen belécsaptak a hullámok. Sertič konzerveket, élelmiszereket, vödörben ivóvizet rejtett el a csónak közelében a parti sziklák és bokrok alá, még egy pár evezőt is faragott, majd midőn a készletek már mind helyben voltak és a kantinos újra megfeledezett az

Dr. Schatz R. aquarellje

ASINARA, A SECONDO PERIODÓI TISZTI FOGOLYTÁBOR 1916 TAVASZÁN

utasításokról, egy sötét estén, 1917 június 20.-án megkerülve az útjába eső Campo Perdu és Stretti táborait, bekopogtatott Marschallék ablakán. A két orvos már napok óta teljesen felkészülve várta őt.

Katonazubbonyuk polgári szabásúra volt átalakítva, nadrágjuk, sapkájuk sem árulta el őket, térkép, iránytű, pénz a zsebükben volt, tehát bármely pillanatban indulhattak. Szerencséjükre egészen szökésük időpontjáig minden pénzt, még az otthonról küldöttet is kézhez kaptak, maguknál tarthattak. Szökésük után Asinara táborában is *hadifogolypénzzel* fizették ki úgy a tisztnek, mint a legénység járandóságait s ez a pénz csak a kantinokban, illetve a katonai hatóságoknál érte meg a rányomtatott összeget; amíg ez a bankó el nem készült, legfeljebb 20 lírát lehetett csak egy-egy tisztnek egyszerre kifizetni. Szerencséjükre nekik készpénzük volt, olasz, osztrák, német, angol papírpénz, sőt egy csomó Napoleon-aranyuk is, amit hosszú időn át keservesen kuporgattak össze.

Sertič jelére azonnal útra keltek s nagy óvatossággal kikerülve a strettii és campo perdui táborok

őreit, — Strettinél ezért még a tengerbe is bele kellett gázolniok — tíz kilométernyi út után megérkeztek a csónak közelébe. A kikötőben éjjeli őrség volt. A ciszternahajó is éppen aznap este érkezett s a víz kiszivattyúzása csaknem egész éjjel tartott, nem kockáztathatták meg az indulást. Hajnalhasadta előtt visszalopóztak tehát Tumberinóba, megbízva Sertičet, hogy a következő éjjel jöjjön újra értük.

Június 21.-én éjjel ugyanúgy megjelent Sertič, ők ugyanazon az úton, mint előző nap, követték és újra lesbe állottak Cala Realén a csónak közelében. Csak hajnali 2 óra felé ült el a mozgolódás a kikötőben annyira, hogy neki mertek fogni a készülődésnek. Mezítláb és hason csúszva szállították le a konzerveket, szalámit, csokoládét, szalonnát, kétszersültet a csónakba, a vödör vizet, sajnos, valamelyikük feldöntötte, úgyhogy jórésze el is folyt, de végül mégis minden a helyén volt, s a sötétben óvatosan, nesztelenül evezve (szélcsend volt) nekivághattak a tengernek. Távolabb érve erőteljes evezőcsapásokkal Fornelli felé tartottak (ahol akkoriban tábor nem volt), de az ég alja már pirosodni kezdett, mikor egyórai evezés után még Fornellin alig vala-

mivel túl, az Asinara és Szárdinia közt lévő tenger-szorosban, az Isola Piana táján haladtak.

A felfedeztetés veszélye miatt le kellett tenniök arról, hogy amint eredetileg tervezték, a szoroson túl rögtön Korzika felé fordulnak. Céljuk az volt, hogy Ajaccio közelében kikötnek, a csónakot a parti sziklák közé rejtik, Sertič, aki kitűnően beszélt olaszul, bemegy a városba és megszerzi a csónak befedéséhez (a hullámok becsapása ellen) szükséges vitorlavásznat, élelmet, vizet, még hiányzó egyik-másik dolgot, s így felkészülten, újra tengerre szállnak most már Spanyolország felé. Ily hosszú útra Asinarán semmikép sem tudtak volna felkészülni, minden mástól eltekintve, az eredetileg előkészített ivóvíz is csak legfeljebb 4—5 napra lett volna hármuk részére elegendő, Spanyolország legközelebbi pontja pedig mintegy 4—500 km-re lehetett tőlük.

Eredeti tervük elejtésével, Szárdinia északnyugati csúcsának (Naso della Sardegna) megkerülésével délnek eveztek tehát s egy alkalmas, elhagyatott sziklás öbölben Szárdinián kikötöttek. A csónakot, kihordva belőle mindent, víz alá süllyesztették és a part egyik sziklaodújában meghúzódtak. Innen lesték négy napon át, hogy kutatja utánuk mindenféle vízi jármű, csónak, bárka, gőzhajó végig a partokat, a nélkül, hogy nyomukra akadna. Élelmiszerük bőven volt, vizük azonban, a kikötőben történt baleset folytán, hamar elfogyott. Óvatos körülmélésük közben semerre sem akadtak ivóvízre. Ezért június 24.-én éjjel kénytelenek voltak éjfél tájban visszavezni Asinarára. Még a kolerajárvány idejéből tudták, hogy Fornellin elég bővizű forrás van. Ellátták magukat vízzel és nem kevés nehézség közepette visszatértek szárdiniai búvóhelyükre.

Június 25.-én este 9 óra felé kedvező, erős szél kerekedett, mire felvonták vitorlájukat és északkeleti irányban Korzika felé tartottak. Két éjjelen és egy napon át tartott tengeri útjuk mindinkább fokozódó szél és hullámozás közepette. Június 26.-án estefelé a szél viharra, orkánra fajult és a pattanásig megfeszülő vitorla szinte röpítette csónakjukat. Előző éjjel a szél iránya kedvezett nekik, ezen az éjjelen azonban átfordult. Eredeti irányuktól eltérítve őket, a Bonifaccio-szorosba sodorta csónakjukat. A hullámozás oly nagy volt, hogy szinte minden pillanatban várták, hogy a hullámok összecsapnak fejük felett. Közben csónakjuk mellett közvetlenül egy nagy és két kis cápa is elsiklott. Amint a Bonifaccio-szorosba értek, a hullámozás egyre rendetlenebbé vált, de a szél ereje nem csökkent. Felváltva kezelték a vitorlát meg a kormányt és nagy szalmakalapokkal merítették ki a csónakba becsapódott vizet. Nem csodálatos, hogy a sok izgalom és a nagyfokú kimerülés következtében mind a hárman rémképeket kezdtek látni.

Hajnalhasadtakor (27.-én) a tomboló vihar zaja még fokozódott és a félhomályban fehér tajtékszást vettek észre maguk előtt: a szél és a hullámok ellenállhatatlan erővel sodorták őket a sziklazatonok felé. Hiába feküdtek bele az evezőkbe, hiába forgatták el s vonták be a vitorlát, csónakjuk pár pillanat múlva nekivágódott egy sziklának s rögtön elmerült mindenestül. Ők is víz alá kerültek, de nem hiába gyakorolták magukat Tumbarinón a kintartó úszásban, pár horzsolás árán felkapaszkodtak a sziklákra, s a lassan beálló reggel világosságánál látták, hogy céljukat, Korzikát mégis csak elérték: ott meredtek előttük a sziget égbenyúló hegyei. A kiugró, félszigetszerű földnyelv közelében, amelyre jutottak, a vidék zord, teljesen elhagyatott. Dideregye ültek megtépett ruháikban, csapzottan, fedetlen fővel és mezítláb (cipőjük, sapkájuk is a tengerbe veszett), élelem és víz nélkül a tomboló szélben. Azonban pénzük hiány nélkül megvolt; átnedvesedve, de mégis ott rejtőzött zubbonyukban. Délelőtt még megszáritották ruháikat s délután óvatosan elindultak északkeleti irányban befelé a szárazföldre. Ivóvizet találtak, élelmük a tengerbe veszett. Nem kerülhették el tehát az embereket. Viszont külsejükkel, borotvátlan arcukkal és hiányos, szakadozott ruhájukkal okvetlen gyanút kellett hogy keltsenek. Megbeszélték, hogy montenegrói emigránsoknak adják ki magukat, — ilyenek csakugyan éltek akkoriban Korzikán — akik halászzattal keresik kenyerüket s a viharban hajótörést szenvedtek. Helység közelébe érve újra Sertič feladata lett volna francia pénzen élelmiszert, cipőket stb. szerezni, azután rendesen felöltözve Ajaccio felé folytatták volna útjukat. Ott a kikötő népsége közé feltűnés nélkül elvegyülve, biztosan találnak majd spanyol hajót, amely jó pénzért felveszi őket. Hiszen tudták, mily nagyarányú csempészés folyt spanyol hajók útján francia, olasz és korzikai kikötőkbe, másrészt Spanyolország jóindulatú magatartását a központi hatalmakkal szemben szintén ismerték. Ez a tervük is meghiusult. Még aznap rábukkantak az északdéli irányban haladó országútra Ajaccio és Bonifaccio között. Mellette megháltak.

Másnap (június 28.) az országúton északi irányban elindultak, de már az első kanyarulatnál szembe találták magukat egy déli irányban haladó, két egymás elé fogott ló által vont kétkerekű társzekérral, mely szénrel volt megrakva s amely elől már nem tudtak kitérni. A rajta ülő két korzikainak Sertič előadta az emigráns-történetet s kérdezősködött a legközelebbi helység után. Kitűnt, hogy az Bonifaccio, amely a találkozás helyétől pár kilométerre délre fekszik, s a korzikaiak is oda iparkodtak. Ajánlkozásukra, hogy elviszik őket, nem tehettek mást, minthogy felültek a kocsira s ez lett a vesztük.

Útközben a szekeret egy postaautó érte utól, melyben a város valamely hivatalos személyisége ült, és ez, mikor autója a társzekér miatt egy ideig vesztegelni volt kénytelen, gyanút fogva, tudakozódott a toprongyos utasok kiléte felől. Aligha hitte el azonban a mesét, mert rövidesen az autó távozása után egy lovas és egy biciklis csendőr jött velük szembe s ezek közrefogták a kocsit, úgy kísérték be őket Bonifaccióba, ott is mindjárt a csendőrségre. Vallatóra fogták őket és délutánra már le is voltak leplezve, mert Marschall zubbonyának gallérja alá bevarrva megtalálták azt a papírdarabot, melyre ő az asinarai kolerajárvány idején néhány olyan hadifogolynak nevét jegyezte fel, akik a járvány alatt teljesített önfeláldozó szolgálatuk folytán pusztultak el. Ez a cédula lett árulójuk. A franciák nagy tisztelettel adóztak ugyan merész vállalkozásukért, de három hétre bezárták őket az ottani helyőrségi börtönbe. Ezután egy napot töltöttek *Bastia*-ban a fogoly török tisztek táborában, onnan pedig visszazállították őket Olaszországba.

Mindig szigorú őrizet alatt, néhány napot töltöttek *Livorno*-ban, *Porto Ercole* történelmileg emlékezetes fellegrárában, majd *Capraia* szigetén, szintén a fellegráran. Utóbbi helyen volt a szokésan ért körülbelül tíz fogoly tiszt és ötven főnyi legénység büntetőtábor. Végül ezekkel visszajutottak Asinarára, ahol fegyelmi büntetésük háromheti magánzárra volt. Utána Weisst a campo perdui, Marschallt a 3. periodon lévő tiszti fogolytáborba helyezték orvosnak. 1917 szeptember havában elszállították őket Rómába. Katonai törvényszék elé kellett állniok csónakrablás vádjá miatt. A Principe di Napoli gyalogsági laktanyában töltötték el az *egyévi* vizsgálati fogságot. Ugyanott más fogoly tisztek is voltak (egyesek azért, mert alacsonyabbrangú olasz tisztnek nem tiszteltek), s itt volt az olasz tisztek szállása is vizsgálati fogságuk idején. Négyen-ötven voltak elhelyezve egy szobában elég jól, de az egy esztendő alatt nem mehettek ki még az udvarra sem. 1917 december havában a hadbíróóság felmentette őket. Az ügyész fellebbezése folytán újabb tárgyalást tartottak 1918 augusztus havában. Ekkor a csónak árának megtérítésére és négyhavi börtönre ítélték őket. Büntetésüket a vizsgálati fogsággal kitöltöttnek tekintették. A hónap végén a *monte-cassino*-i tiszti fogolytáborba vitték őket, ahol elég jó viszonyok között élhettek mintegy ezer bajtárs társaságában.

1918 szeptember végén az összes szerbiai hadifogoly tiszteket *Genovában* a Brignolino kolostorban összpontosították, állítólag hazaküldés végett. Marschall és Weiss is ide jutottak s a tisztek mellett végeztek orvosi szolgálatot, főleg a hevesen fellépett *spanyolnátha* idején, melynek több halálos áldozata is volt. Az elhelyezés itt szűk volt, de szűkös volt a kenyér- és húsadag is. A fegyverszünet megkötésének napján, midőn a kikötőben a gőzkürtök egész napon át búgtak, az egész táborát áthelyezték a Rivierán lévő *Voltri* város mellé *Vesimá*-ba, egy kis épületbe, mely előbb gyermeküdülő volt. Ez a tábor is szűk volt, de legalább fürödhettek a tengerben. A fegyverszünet ellenére még mindig szigorú őrizet alatt állottak. 1919 március 1.-én bocsátották haza az összes fogságban lévő egészségügyi személyeket, ekkor kerültek ők is *Como*-ba, és március 20.-a után végre elértek annyira vágyott céljukat — hazajutottak.

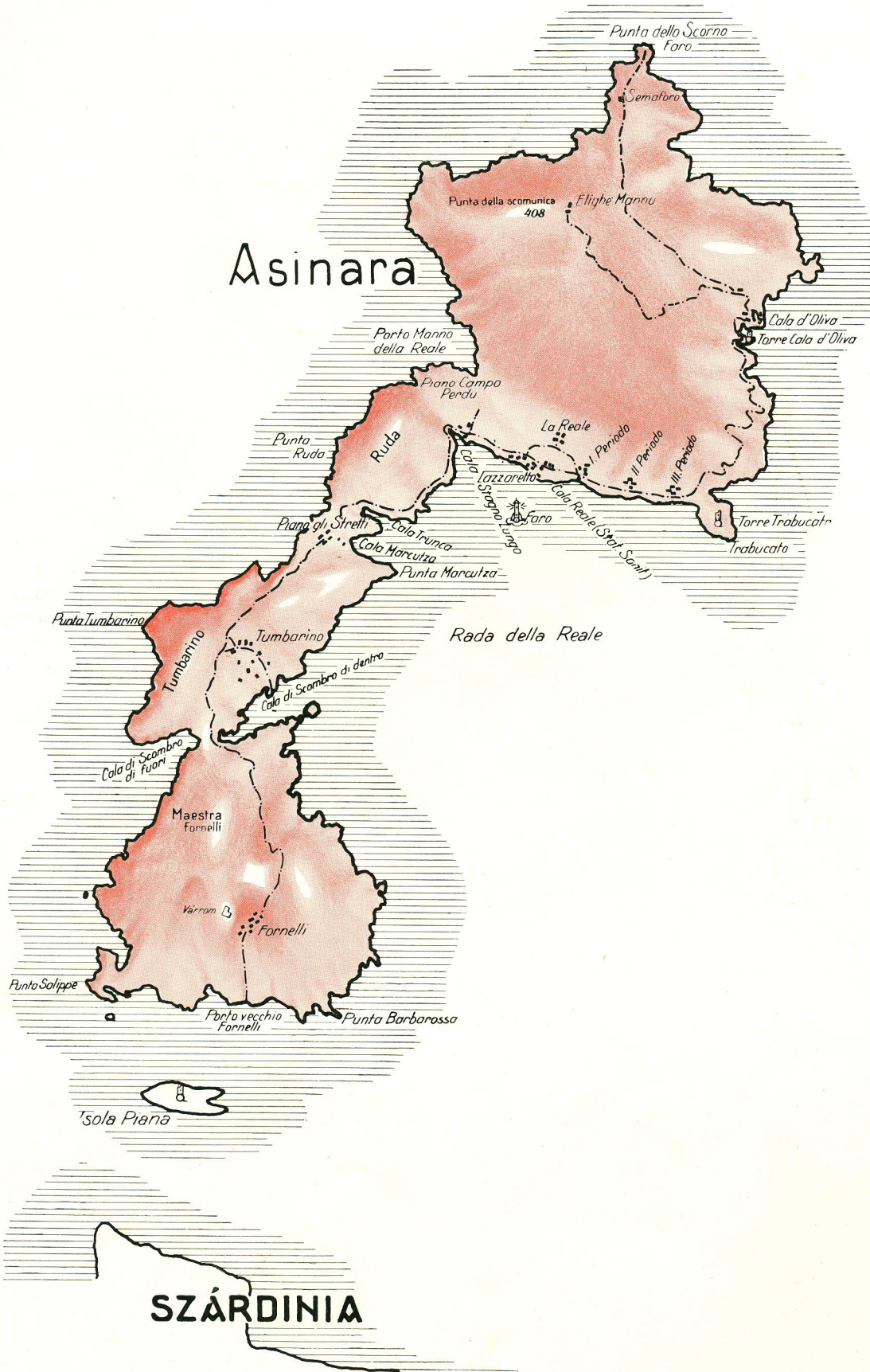
* * *

A szerb hadifogságba jutott orvosok és tisztek nagy része már előbb hazakerült, de csak egyenként, koholt vagy valóban fennálló betegség alapján, mint csererokkant. A táborukban működő olasz orvosok javaslata alapján ebből *Pisa* mellé, a rokkant hadifoglyok cserekórházába, *Calci* karthausi kolostorába jutottak további megfigyelésre és — néha ismételt visszautasítás után — innen tovább *Como*-ba. Ezzel szemben a közvetlenül olasz kézre került osztrák és magyar orvosok 3—4 heti nyaralásnak is beillő pihenés után akadálytalanul hazajutottak.

Szász István vázolata.

PIPÁZÓ MAGYAR HADIFOGOLY

Asinara

SZÁRDINIA

ASINARA TÉRKÉPE